

JIHOČESKÁ UNIVERZITA V ČESKÝCH BUDĚJOVICÍCH
FILOZOFICKÁ FAKULTA
ÚSTAV BOHEMISTIKY

DIPLOMOVÁ PRÁCE

PŘECHODNÍKOVÉ KONSTRUKCE V BAROKNÍCH TEXTECH

Vedoucí práce: doc. PhDr. Marie Janečková, CSc.

Autor práce: Josef Kameník

Studijní obor: Bohemistika

Ročník: druhý

2014

Prohlašuji, že svoji diplomovou práci jsem vykonal samostatně pouze s použitím pramenů a literatury uvedených v seznamu citované literatury.

Prohlašuji, že v souladu s § 47b zákona č. 111/1998 Sb. v platném znění souhlasím se zveřejněním své diplomové práce, a to v nezkrácené podobě elektronickou cestou ve veřejně přístupné části databáze STAG provozované Jihočeskou univerzitou v Českých Budějovicích na jejích internetových stránkách, a to se zachováním mého autorského práva k odevzdanému textu této kvalifikační práce. Souhlasím dále s tím, aby toutéž elektronickou cestou byly v souladu s uvedeným ustanovením zákona č. 111/1998 Sb. zveřejněny posudky školitele a oponentů práce i záznam o průběhu a výsledku obhajoby kvalifikační práce. Rovněž souhlasím s porovnáním textu mé kvalifikační práce s databází kvalifikačních prací Theses.cz provozovanou Národním registrem vysokoškolských kvalifikačních prací a systémem na odhalování plagiátů.

České Budějovice 13. dubna 2014

.....

Josef Kameník

Děkuji doc. PhDr. Marii Janečkové, CSc., za odborné vedení, cenné rady, pomoc, trpělivost a ochotu při realizaci této diplomové práce.

Anotace

Diplomová práce se zaměřuje na analýzu přechodníků doby barokní. Na základě pěti gramatických spisů z daného historického období je sledována předpokládaná dobová norma vztahující se k transgresivům a její teoretická reflexe. Tyto poznatky jsou posléze komparovány s materiálem excerpovaným z děl, která datem svého vzniku odpovídají baroknímu období. Nejstarší z těchto učených spisů je *Mappa katolická* od Jiřího Plachého, následují *Kronika klattovská* sepsaná Janem Floriánem Hammerschmidem a pozdě barokní polemica *Obzvláštné pravdy náboženství katolického* z pera Jana Hubálka.

Přechodníky jsou v této práci zkoumány po stránce fonetické i tvaroslovné, leč největší důraz je kladen na problematické aspekty přechodníkových konstrukcí, totiž na rodovou kongruenci, vid zdrojového slovesa a vlastní význam transgresivů derivovaný z původních participií.

Vedle snahy popsat co možná nejpřesněji stav barokních přechodníků a jejich užívání v dobové literatuře si tato diplomová práce klade za cíl přispět k poznání vývojové tendence transgresivních konstrukcí, na jejímž konci stojí současné skomírání těchto tvarů.

Abstract

The topic of this diploma thesis is an analysis of the baroque period's transgressives. Both the contemporary norm relative to the transgressives and its theoretical reflexion are observed on the base of five grammar writings from the given historic age. An obtained knowledge is then compared with a material excerpted from the writings corresponding to their date of origin during the period in baroque. The oldest of these scholarly writings is *Mappa katolická* by Jiří Plachý, followed by *Kronika klattovská* written by Jan Florián Hammerschmid and a late baroque polemic *Obzvláštné pravdy náboženství katolického* by Jan Hubálek.

In this thesis, the transgressives are examined from both phonological and morphological point of view, but the greatest emphasis is placed on problematic facets, such as the gender congruence, the aspect of source verb and the transgressives' meaning derived from the primal participles.

The diploma thesis sets its goal to describe the state of baroque transgressives and their using in contemporary literature as exactly as possible. Beside of these, it aims to specify the trend, on which end is the current wither of these grammatical forms.

Obsah

0. ÚVODNÍ SLOVO	8
1. METODOLOGICKÁ KAPITOLA	10
1.1 Metodický postup.....	10
1.2 Metodologický přístup k termínu <i>přechodník</i>	12
2. EXCERPCE DOBOVÝCH MLUVNIC	15
2.1 Benešovského <i>Grammatica Bohemica</i>	15
2.2 Constantiova <i>Lima linguae Bohemicae</i>	18
2.3 Rosova <i>Čechořečnost, seu Grammatica linguae Bohemicae</i>	20
2.4 Pohlova <i>Grammatica linguae Bohemicae oder Die böhmische Sprachkunst</i>	24
2.5 Dobrovského <i>Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache</i>	27
2.6 Vývojové tendence odvozené z dobových gramatických pojednání	31
3. MAPPA KATOLICKÁ JIŘÍHO PLACHÉHO	33
3.1 Obecný výklad	33
3.2 Četnost a procentuální zastoupení přechodníků.....	34
3.3 Posice přechodníkových konstrukcí ve větě a související interpunkce	35
3.4 Plán fonetický.....	37
3.5 Přechodníky vyjadřující současnost.....	38
3.6 Přechodníky vyjadřující předčasnost	42
3.7 Přechodníkové konstrukce s nejasnou sémantickou platností	44
3.8 Různopodmětné konstrukce	46
3.9 Shrnutí poznatků o Plachého přechodnících.....	48
4. HAMMERSCHMIDOVA KRONIKA KLATTOVSKÁ	50
4.1 Obecný výklad	50
4.2 Četnost a procentuální zastoupení přechodníků.....	51
4.3 Posice přechodníkových konstrukcí ve větě a související interpunkce	53
4.4 Plán fonetický.....	55
4.5 Konkurence participií a deverbálních adjektiv	55
4.6 Přechodníky vyjadřující současnost.....	56
4.7 Přechodníky vyjadřující předčasnost	58
4.8 Přechodníkové konstrukce s nejasnou sémantickou platností	61
4.9 Různopodmětné konstrukce	63
4.10 Shrnutí poznatků o Hammerschmidových přechodnících	65

5. OBZVLÁŠTNÉ PRAVDY NÁBOŽENSTVÍ KATHOLICKÉHO Z PERA JANA HUBÁLKA.....	67
5.1 Obecný výklad	67
5.2 Četnost a procentuální zastoupení přechodníků.....	68
5.3 Posice přechodníků ve větě a související interpunkce	70
5.4 Plán fonetický.....	71
5.5 Přechodníky pro současnost.....	72
5.6 Přechodníky pro předčasnost	74
5.7 Různopodmětné konstrukce	76
5.8 Shrnutí poznatků o přechodnících Jana Hubálka	77
6. ZÁVĚREČNÉ SHRUTÍ.....	79
6.1 Výklady o přechodnících v dobových mluvnících.....	79
6.2 Výzkum přechodníků v textech literárního baroka.....	81
6.3 Vyvození hlavních vývojových tendencí	84
6.4 Tabulkové hodnoty přechodníků ze spisů výzkumné části.....	86
LITERATURA.....	87
Primární prameny.....	87
Sekundární prameny.....	87
Použitá literatura	88
Internetové zdroje.....	90

0. ÚVODNÍ SLOVO

Druhá fáze střední češtiny je již přes dvacet let centrem intenzivního badatelského zájmu, jenž dohání jistý dluh z doby, kdy byl barokní jazyk zkratkovitě považován za úpadkový vlivem ilusivně degenerujících společenských a náboženských tendencí.¹ Současný metodologický pohled na dlouhé pobělohorské období volí jiný přístup: Na základě objektivnějšího čtení dobových dokumentů sice zdůrazňuje prudkou rekatolizaci a související potírání odlišných konfesních nauk, avšak podotýká, že cílem útlaku nebyl český živel ani jeho jazyk jako celek.² Tento historický fakt se nejjasněji odráží v značně centralizované snaze jezuitského řádu šířit katolické – a diskursivně barokní – myšlenky za pomoci česky psaných literárních děl. Tato diplomová práce se bude detailněji věnovat právě trojici z těchto vypjatě katolických a zároveň hrdě českých spisů, ovšem nikoli po linii literárně-vědné, ale lingvistické, která je mi osobně bližší. Zkoumání jazyka jako základního prostředku komunikace má totiž stejnou výpovědní hodnotu jako zkoumání nuancí diskursivních poměrů.

Centrem zmíněného jazykozpytného zájmu bude relativně samostatná součást systému českých sloves, totiž **přechodníkové konstrukce**, které během vývoje spisovného jazyka prošly několika zásadními změnami, jež ale téměř vždy vedly k oslabení pozice přechodníků v rámci *langue* češtiny. Přechodníky jsou sice platnou součástí i dnešního českého jazyka, avšak jejich četnost i funkce skomírají jsouce nahazovány jinými prostředky; v mluveném jazyce se přechodníky, vyjma několika ustrnulých výrazů, nevyskytují.³ Zde je potřeba upozornit, že čeština po ztrátě plusquamperfekta postrádá jiného syntaktického prostředku, který by byl schopen vyjádřit relativní souvztažnost dvou dějů tak pregnantně, jako to dokáží přechodníky.

Aniž bych v tomto úvodu zašel příliš hluboko do vlastních lingvistických úvah obsažených ve stati práce, mohu zde nastínit, že nejvýraznější z naznačených změn byla postupná ztráta vlastní predikace, kterou si přechodníkové konstrukce držely od nejstarších dob. Tento jev způsobil postupný pokles přechodníků na úroveň adverbializovaných spojení, která již neplní svou původní funkci uspořádávající časovou souvztažnost. Je nepochybné, že by bylo možné stanovit celou řadu dalších kritických změn ústících v kvalitativní i kvantitativní úpadek přechodníků, ale téměř

¹ Nováková, 1999, s. 188.

² Srov. např. Kalista, 1941.

³ Čechová, 2000, s. 223.

bez výjimky leží kořeny těchto změn právě v barokním období, které bylo poslední fází živelného, autoritativně neusměrňovaného vývoje českého jazyka.

Aby bylo možné posoudit stav přechodníků v barokním období právě s přihlédnutím k dalšímu vývoji těchto tvarů směřujícímu až do současné češtiny, bude věnována pozornost přechodníkovým konstrukcím ve všech rovinách jazykového plánu. Kromě fonologických a morfologických odchylek budou zkoumány i syntaktické a sémantické vazby přechodníků k větnému okolí a zvažován bude i případný vliv interpunkce. Nejproblematictějšími otázkami spjatými s přechodníky jsou však rodová kongruence a tvarotvorná motivace jednotlivých forem – ty budou tvořit jádro kapitol z výzkumné části. Podotknu ještě, že materiál získaný z excerpce literárních spisů bude komparován i s teoretickými úsudky z barokních mluvnic, aby byla dostatečně popsána i dobová reflexe těchto jevů, která se mnohdy snažila působit značně preskriptivním způsobem.

Na základě vzájemné komparace materiálu teoretického i praktického předpokládám vyzískat výsledky, které reprezentativně popíší vývoj vlastních přechodníkových forem i jejich širších větných konstrukcí v barokním období. Volba primární zkoumané literatury je uzpůsobena právě tomuto cíli – jedná se o díla středního literárního proudu zabarveného náboženskou vyhraněností a jejich časová distribuce odpovídá hlavním etapám barokní češtiny, jak jsou určovány současnou metodologií.

Získané výsledky předložím v závěru této práce doufaje, že poukáží i na některé důvody, proč jsou přechodníky v systému současné češtiny ustupujícím a výrazně knižním jevem.

1. METODOLOGICKÁ KAPITOLA

1.1 Metodický postup

Hlavním tématem této práce jsou přechodníkové konstrukce v češtině barokního období, které jsem se pokusil prozkoumat jak po stránce dobové reflexe, tak i prakticky excerpcí příslušných tvarů přímo z textů vzniklých v daném časovém rozmezí. Nejprve jsem se zabýval tezemi vztaženými k přechodníkům tak, jak byly obsaženy v dobových mluvnicích; posléze jsem přistoupil k lingvistickému rozboru literárních památek.

V první části práce byly zkoumány postoje, které k přechodníkům jako k organické součásti češtiny zaujímal učenci nejdříve pojatého barokního období. Tato dobová reflexe byla podpořena i publikacemi novějšími, z nichž je potřeba zmínit především práce Dvořákovy – *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině* (1970), „*Umělá pravidla*“ Josefa Dobrovského (1979), *Přechodníkové konstrukce v nové češtině* (1983a) a *Ke kodifikaci pravidel přechodníků* (1983b) –, dále shrnující příručky *Historická mluvnice češtiny* (Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986), *Čeština, řeč a jazyk* (Čechová, 2000) a *Staročeské hláskosloví a tvarosloví* (Janečková, 1994) a konečně i gramatografickou publikaci *Grammatykáři* (Koupil, 2007). Teoretické názory obsažené v uvedených publikacích byly posléze použity k rozboru dobových mluvnic.

Mluvnice z doby tzv. střední češtiny věrně odrážejí tehdejší přístup k jazyku a kromě jiného dobře dokumentují diskursivní proměny českého literárního a lingvistického prostředí. Nejstarší mluvnice použitá v této práci je svou koncepcí pevně ukotvena ještě v humanistickém období – *Grammatica Bohemica* Matouše Benešovského se primárně pokouší dokázat, že se čeština více než vyrovná klasickým antickým jazykům, a to i v otázce systémově neodpovídajících přechodníkových tvarů. Naproti tomu dvojice dalších příruček již zračí čistě barokní přístup k jazyku. *Lima linguae Bohemicae* Jiřího Constantia a *Čechořečnost* Jana Václava Rosy se vyznačují preskriptivním zaměřením vybízející dobové autory ke správnému používání češtiny. Lze odvodit, že taková snaha zapadala do diskursivní snahy přiblížit barokní myšlenky a související náboženské konotace co nejširšímu okruhu recipientů. Předposlední z použitých mluvnic odpovídá době pozdního baroka, které fungovalo již vedle rodících se obrozeneckých myšlenek. *Grammatica linguae Bohemicae* Jana Václava Pohla dobře dokumentuje toto diskursivní pnutí a v otázce přechodníků je z probíraného materiálu nejprogresivnější. Pro srovnání byla nakonec přibrána i mluvnice *Ausführliches*

Lehrgebäude der Bömischen Sprache Josefa Dobrovského, která v podstatě konstituovala obrozenecký náhled na jazyk a jazykozpyt, byť se – jak bude ukázáno v příslušné kapitole – alespoň v problematice přechodníků výrazněji nelišila od předcházejících mluvnic.

Na základě zjištění získaných z teoretického rozboru mluvnic dobových i současných byla stanovena několikerá očekávání, jež byla posléze ve výzkumné části aplikována přímo na trojici barokních textů. Výběr těchto spisů byl veden záměrně tak, aby bylo pokryto celé barokní období a aby se vybrané texty pokud možno diametrálně nelišily, co se týče stylizace a tematiky. Ve všech případech jde o texty středního literárního proudu, naučné nebo výkladové povahy a vyhraněně katolické posice, neboť autoři této konfese tvořili většinu dobové literární produkce. Pro upřesnění podotknu, že všichni vybraní autoři psali v rámci rekatolizačních snah Tovaryšstva Ježíšova. Rané baroko zastupuje nábožensky vyhrocený spis Jiřího Plachého *Mappa katolická* z roku 1630. Vrcholícímu a již plně konsolidovanému baroknímu období odpovídá rozsáhlá *Kronika klattovská* Jana Floriána Hammerschmida z roku 1699. Posledním excerpovaným dílem jsou z pohledu předcházejících textů umírněné *Obzvláštné pravdy náboženství katolického* Jana Hubálka, sepsané na sklonku barokního diskursu roku 1785. V případě všech tří dobových tisků bylo pracováno s digitálními fotokopii originálních tisků z Národní knihovny v Praze, Studijní a vědecké knihovny Plzeňského kraje a z Jihočeské vědecké knihovny v Českých Budějovicích (historické fondy ve Zlaté Koruně).

Vzhledem k tomu, že se jednotlivé spisy lišily rozsahem listů i velikostí tištěného formátu, byl jsem nucen přistoupit k určení odpovídajícího kvanta textu tak, aby byla zajištěna vzájemná komparativnost v otázce přechodníkových konstrukcí a jejich procentuální vztažnosti k ostatním slovesným tvarům. Ve všech dílech se jednalo o úsek textu v rozsahu přibližně 49 000 slov.⁴ Poté byly ze zmíněných spisů excerpovány přechodníky i s příslušnými řídicími jmény a větným okolím při zachování pravopisných, morfologických a interpunkčních odlišností podle *Zásad transkripce českých textů z barokní doby* (Vintr, 1998). Excerpovaný materiál byl srovnán jak mezi jednotlivými texty navzájem, tak i s teoretickými předpoklady získanými z dobových mluvnic. Tímto způsobem jsem získal reprezentativní výsledky, které popisují stav

⁴ V případě *Mappy katolické* toto množství odpovídá 300 tištěných stran, u *Kroniky klattovské* jde o 150 stran a v *Obzvláštních pravdách* se toto kvantum slov nachází na 200 stranách.

přechodníků v jednotlivých fázích barokního období, zároveň odrážejíce i historický vývoj těchto slovesných tvarů. Uvedené výsledky shrnu v závěrech této práce.

1.2 Metodologický přístup k termínu přechodník

Před samotnou rozpravou považuji za nutné specifikovat některé pojmy, jichž je posléze využíváno v průběhu celé práce.

Dostí složitý historický vývoj českých slovesných tvarů způsobil prolínání několikerých formálně tvaroslovných kategorií a jedním ze zasažených prvků celé soustavy byly právě *přechodníky* (s použitím latinské terminologie také *transgresivy* či u některých autorů *gerundivy*). Tyto tvary na pomezí slovesného a adverbiálního významu jsou tradičně nazývány *přechodník přítomný* a *přechodník minulý*. Je důležité zmínit, že Dvořák ve své práci⁵ navrhuje přiléhavější termíny ***přechodník pro současnost*** a ***přechodník pro předčasnost***, jež lépe odráží význam relativního času, který tyto prvky slovesného systému vyjadřují. Těchto termínů se přidržím i v této práci vyjma rozsahem omezených pasáží, v nichž je probírána cizojazyčná terminologie použitá v dobových mluvnicích a její přímé české ekvivalenty.⁶ Z hlediska diachronního jsou plně náležité termíny *přechodník pro současnost* a *pro předčasnost* až v případě Josefa Dobrovského, který výslovně uvažuje relativnost sekundárního děje.

V současné češtině byl v návaznosti na některé obrozenecké představy kodifikován vyrovnaný a přehledný systém přechodníků, který nepřipouští významotvorné váhání. Nároky na soudobé přechodníky jsou charakterizovány několika body: V jediný tvar jsou tu syntetizovány původně funkčně odlišné kategorie přechodníku a *participia*, přičemž je tento vztah ještě zesílen požadavkem odpovídajícího vidu zdrojového slovesa. Přechodník pro současnost je tak tvořen *nt*-ovým participiem nedokonavého slovesa; přechodník pro předčasnost *s*-ovým participiem dokonavého slovesa. Dále je striktně požadována *rodová kongruentnost* přechodníků a jejich *stejnopodmětnost*. Jedinou uvažovanou výjimkou z posledních dvou pravidel jsou ustrnulé, zcela adverbializované tvary typu *sedě, stoje, vleže* apod.

V historické češtině doby střední systém fungoval odlišně a byl méně přehledný. Přechodník pro současnost vyjadřující děj souběžný s jiným dějem byl ve většině případů representován *nt*-ovým participiem od nedokonavého slovesa. Tato možnost

⁵ Dvořák, 1983b, s. 189.

⁶ Dobové mluvnice často pracují například s termíny *přechodník předminulý* a *budoucí*, které jsou dnes již neadekvátní jak posicí v terminologickém systému, tak i chybějící funkcí v rámci *langue* češtiny.

však nevyklučovala použití *s*-ového participia opět od nedokonavého verba, a to především ve výpovědích, v nichž děj hlavní neslo sloveso v préteritu nebo plusquamperfektu. Omezeně se objevovala i kombinace *nt*-ového participia a dokonavého slovesa pro vyjádření děje souběžného,⁷ avšak tato konfigurace rychle ustupovala s upevňujícím se významem vidů v českém jazyce. Přechodník pro předčasnost byl ze systémového hlediska ještě nepřehlednější: Konkurovaly si tu především tvary *s*-ového participia bez ohledu na vid a *nt*-ového participia od slovesa dokonavého. Toto pnutí se drželo ještě hluboko do barokního období. Z uvedeného je jasně patrné, že je potřeba přísně odlišovat termíny **přechodník/transgresiv** a **participium**, což činí jisté nesnáze především při komparaci dobových mluvnic, které povětšinou používají latinský termín *participium* právě pro označení *přechodníků*.

S podobnou volností bylo přistupováno také k rodové kongruentnosti a k stejnopodmětnosti. Jak podotýká Dvořák,⁸ humanistická literatura vyššího stylu zachovávala odpovídající kongruenci v relativně vysoké míře, ale v následujících staletích tento systém ustupoval jistému zjednodušení a tendenci k využívání jediného tvaru, jenž byl někdy definován jako tzv. *obecný rod*.⁹ Stejně variabilní byla problematika *různopodmětných konstrukcí*, ovšem četnost těchto spojení klesala již od staré češtiny¹⁰ a pro dobu barokní hraje minimální roli.

Jiným problematickým parametrem přístupu k přechodníkům je jejich významová i tvarotvorná blízkost k odvozeným procesuálním adjektivům (*nesoucí, tisknoucí, ...*), která v průběhu vývoje češtiny prošla sama o sobě složitými změnami.¹¹ Dvořák ve své publikaci používá stejné rozdělení jako v případě diachronního pohledu na adjektiva; odlišuje totiž přechodníkové *tvary jmenné (dělaje, ...)* a *tvary složené (dělající, ...)*.¹² V tomto případě se naopak v průběhu práce přidržují tradiční terminologie liše **vlastní přechodníky** od **odvozených procesuálních adjektiv**, neboť se domnívám, že u přechodníků doby barokní – a podobně i u dnešních transgresivů – převažuje význam slovesný. Naopak u odvozených adjektiv je primární jejich vztah ke

⁷ Teoreticky je v tomto případě postulován tzv. *přechodník budoucí* pro děje nesoučasné v budoucnosti, srov. Daňhelka (1944) nebo Čechová (2000, s. 224). V dílech excerpovaných v praktické části se však tento sémém neobjevuje a *nt*-ové participium dokonavého slovesa v několika omezených a diskutabilních výskytech vyjadřuje spíše děj souběžný, nejedná-li se o autorskou chybu.

⁸ Dvořák, 1970, s. 88 a 89.

⁹ Srov. dále kapitulu o dobových mluvnicích, zejména pasáže o Rosově *Čechořečnosti*.

¹⁰ Dvořák, 1970, s. 24 a dále.

¹¹ Rusínová, 1984, s. 64 a dále.

¹² Dvořák, 1970, s. 12.

jménu a význam jistého okolnostního či ilustračního příznaku stejně jako u ostatních adjektiv.

Posledním terminologickým aspektem jsou specifikace tří kongruentních tvarů přechodníkových. Pod pojmem **první tvar** předpokládám formu pro rod mužský čísla jednotného, jak ji chápe dnešní terminologie na základě diachronní komparace (*nesa, kupuje, přines, nakoupiv, ...*). **Druhý tvar** ze stejných důvodů vyhrazuji pro rod ženský čísla jednotného a v barokním období již beze zbytku i pro rod střední stejného čísla (*nesouc, kupujíc, přinesši, nakoupivši, ...*). **Třetí tvar** je poté dle očekávání rezervován pro plurál všech rodů (*nesouce, kupující, přinesše, nakoupivše, ...*). Na tyto pojmy se odvolávám v některých pasážích praktické části práce a bylo nutno je specifikovat, neboť rozkolísaná barokní norma ve většině případů na rodovou kongruenci nedbá.

2. EXCERPCE DOBOVÝCH MLUVNIC

Důkladnou excerpci a následné zhodnocení pasáží věnovaných slovesům z mluvnice Matouše Benešovského, Jiřího Constantia a Václava Jana Rosy jsem provedl ve své bakalářské práci,¹³ proto zde podávám zhuštěné a doplněné postřehy, jež se týkají zkoumané oblasti přechodníků. V obou zbývajících mluvniciích excerptovaných pro účely této práce jsem se přímo soustředil pouze na transgresivy, pomíjeje tedy nejširší souvislosti vztažené k verbům.

2.1 Benešovského *Grammatica Bohemica*

Z humanistického období pochází jazykovědný spis Matouše Benešovského zvaného Philonomus. Roku 1577 vyšla jeho *Grammatica Bohemica*, jsouc vysázena v pražské dílně tiskaře Jiříka Jacobea Dačického. Práce svou dedikací z prestižních důvodů odkazuje k dobově aktuálnímu nástupu císaře Rudolfa II. na trůn.¹⁴

Matouš Benešovský se ve své práci nesoustřeďuje na vlastní průvodní slovo a probírané gramatické jevy nekomentuje ani nevykládá. Těžiště jeho práce leží výhradně v prostém vypočítávání morfologických paradigmat. Aby dokázal bohatost českého morfologického systému, vyvíjí autor největší snahu při shromažďování dostupných tvarů a důraz klade na obohacování a rozšiřování soudobého českého tvarosloví, řadě jednotlivé tvary značně násilným způsobem do formálních kategorií odvozených od antických jazyků.

Autor své pojednání dělí podle slovesných témat a příslušných konjugačních paradigmat. Liší tři klasická paradigmata (zastoupená vzory *mám*, *chřadnu* a *vidím*), jedno vztahující se na odvozená frekventativa (vzor *mívám*) a dvě takzvaná *rozšířená* paradigmata (*Coniugationes copiosiores*). Oba přechodníky spolu s ostatními neurčitými slovesnými tvary řadí do zvláštních oddílů *O infinitivech (Infinitivo)*, jež jsou umístěny vždy na konci každého ze vzorových paradigmat.

U první konjugace se vzorem *mám* jmenuje Benešovský v tomto pořadí participia *nt-ová majíce* a *majíc* a participia *s-ová měvše*, *měvši* a *měv*.¹⁵ Pořadí těchto forem je překvapivé z toho důvodu, že v ostatních paradigmatických oddílech je postupováno podle klasického schématu od tvarů pro singulár přes tvary duálové

¹³ Kameník, 2012, s. 12 a dále.

¹⁴ Koupil, 2007, s. 134.

¹⁵ Benešovský, 2003, s. 35.

k tvarům pro plurál. Jako první je zde zmíněn tvar v dnešní teorii chápáný jako plurálový (*majíce, měvše*), teprve poté se objevují tvary formálně ukazující na rod ženský (*majíc a měvši*) a pouze v případě participia *s*-ového autor zaznamenává i zvláštní tvar *měv*, jenž by měl podle kontextu náležet rodu mužskému a případně rodu střednímu. Shodná je situace i u paradigmatu frekventativního se vzorem *mívám*. Vyskytují se tu tvary *mívajíce, mívajíc, mívavše, mívavši, mívav*.¹⁶ Slovesný vid tedy neomezuje přechodníkové tvary, tvoří se paradigmaticky od sloves obou vidů, jako tomu bylo ve staré češtině. U druhé konjugace je poslední tvar vypuštěn a objevují se zde tvary *chřadnouce a chřadnouc* pro participium *nt*-ové a *chřadše a chřadši*¹⁷ pro participium *s*-ové.¹⁸ U vzoru *vidím*, který je zástupný pro Benešovského třetí konjugaci, je pak podobně jako u prvního paradigmatu kromě čtyř častějších tvarů uveden i tvar *viděv*¹⁹, zřejmě analogicky náležející rodu mužskému a snad střednímu. S přihlédnutím k rozkolísané formě *a –* jak upozorňuje ve své práci Emil Dvořák²⁰ – k omezenému výskytu řídicího podmětu středního rodu není bez průvodního autorského komentáře možné stanovit, zda Benešovský ve shodě se současnou teorií pro neutra uvažoval obecnější formu zakončenou konsonantem *-c* (*majíc, chřadnouc, vidíc*), případně tvar skončený na *-ši* (*měvši, chřadši, viděvši*), či podle staršího úzu přiřazoval význam neutra k nejkratším tvarům přechodníku pro mužský rod (*měv, viděv*). Za zmínku také stojí absence duálových tvarů, přestože v ostatních paradigmatech jsou duály často i sekundárně dotvořeny. Z této skutečnosti je možné vyvodit, že existence přechodníkových tvarů pro duál byla autorovi natolik cizí, že ani neuvažoval o jejich vytvoření.²¹

Zcela jiná situace se týká oddílu zabývajících se atematickým slovesem *být*. Zde je zmíněno plné paradigma obou participií (*byvše, byvši, byv; jsouce, jsouc, jsa*²²), ale oproti ostatním oddílům se participium *s*-ové objevuje na prvním místě následováno *nt*-ovým protějškem. Je takřka nemožné objektivně zhodnotit, podle jakého kritéria Benešovský řadí ve své práci jednotlivá participia, avšak s přihlédnutím k závěrům, k nimž jsem dospěl na základě excerpce ve výzkumné části mé bakalářské a nyní i

¹⁶ Benešovský, 2003, s. 46.

¹⁷ Benešovský, 2003, s. 39.

¹⁸ Dvořák předkládá domněnku, že mužský tvar chybí z důvodu malé frekvence a nejistoty gramatikovy (Dvořák, 1970, s. 79).

¹⁹ Benešovský, 2003, s. 41.

²⁰ Dvořák, 1970, s. 81, 82.

²¹ Dvořák podotýká, že už stará čeština se v tomto případě chovala nekongruentně a jménům v dvojném čísle přiřazovala přechodníky v čísle množném (Dvořák, 1970, s. 68).

²² Benešovský, 2003, s. 44.

diplomové práce, dovozují, že klíčem mu je relativně nejistá četnost transgresivních tvarů v tištěném a patrně i mluveném jazyce. Výjimku tvoří právě atematické sloveso *být*, v jehož případě je statisticky častějším tvarem právě posledně jmenovaný tvar *jsa*.²³

Z nastíněného kritéria četnosti jednotlivých tvarů implicitně vyplývá, že Philonomus považuje přechodníky za dostatečně živé a sémanticky jasné z pohledu dobového recipienta, aby je mohl vypsát pouze v daném pořadí bez zmínek o systémových odkazech tvarů. Podobně jako Dvořák²⁴ je možno se pouze domnívat, že jednotlivé tvary mají v Benešovského pojetí sémantickou platnost, kterou by jim přiřadila současná lingvistická teorie, totiž že tvary zakončené *-ce* a *-še* platí pro plurál a zbývající tvary jsou distribuovány pro rody v singuláru. Dále je patrné, že Benešovský ve snaze následovat dobový úzus a starší vývojové fáze češtiny počítá se schopností všech sloves bez ohledu na vid vytvořit participium *nt-ové* i *s-ové*. Podobně jako u předchozího problému distribuce koncovek bohužel nelze vzhledem k nedostatečným textovým komentářům Benešovského vyvodit, zda přiřazoval vypsáním tvarům tradiční sémantickou platnost. Ve shodě s běžným dobovým územ však není důvod domnívat se, že by nepovažoval participium *nt-ové* za prostředek vyjadřující současný děj a participium *s-ové* za prostředek vyjádření některé formy neaktuálního děje.

V takzvaně rozhojněných paradigmatech, jež jsou zařazeny jako konečný důkaz bohatosti českého jazyka v závěru konjugační pasáže, Matouš Benešovský vypisuje všechny dostupné tvary, které znal patrně z běžné mluvy či byl schopen je nalézt v jemu dostupných literárních dílech. Pro rozšířený vzor *chápám* shromáždil impozantní řadu: *chápajíce, chápajíc, chápavě, chápaři, chopivše, chopivši, chápaže, chopě, chopíc, chopíce, chápa.*²⁵ Z pohledu dnešní teorie vědomé si vidů je na první pohled jasné, že autor spojil dohromady paradigmata dvou odlišných sloves s příbuzným významem. Řazení tvarů je podobné jako u předcházejících výčtů a pravděpodobně stejně nekoncepční: Dva tvary participia *nt-ového* a dvě analogická participia *s-ová* jsou následovány změtí dalších forem, které autor zřejmě přidával podle aktuální kondice své paměti. Pozornost však budí tvary *chápaže, chopě* a *chápa* a oproti nim chybějící tvar *chopiv*, jenž by analogicky doplňoval celou řadu. Podobné přechodníkové tvary pro

²³ Srov. výzkumnou část této práce.

²⁴ Dvořák, 1970, s. 71. Autor sice vyzdvihuje Benešovského postřeh k vývojové tendenci transgresivů, ale zmíněné tvary považuje za platné dle dnešní teorie bez dalšího zkoumání, což nekoreluje se všemi praktickými zjištěními (srov. například Hammerschmidovu kroniku). Vzhledem k nedostatečnému komentáři však může kritické zhodnocení jen konstatovat, že Benešovský seřadil tvary transgresivů podle jakéhosi pořadí, leč není možno vyvodit z tohoto řazení žádné konečné závěry ani usoudit, který tvar náleží kterému významu.

²⁵ Benešovský, 2003, s. 55.

rod mužský se totiž nikde jinde v mluvnici nevyskytují. Tento výčet vzbuzuje pravděpodobně nezodpověditelnou otázku, proč Benešovský, který na většině míst přistupuje k slovesným tvarům s až mechanickou zarputilostí a uměle dotváří teoreticky existující tvary (kupříkladu některé nedoložené duály či optativy vzniknuvší napodobením gramatické struktury starořečtiny), analogicky nedotvořil podobné formy i u ostatních paradigmát. Odpověď by snad bylo možné hledat v již popsané Philonomově touze ukázat za pomoci četnosti a vytrřbenosti různých tvarů bohatost a samostatnost češtiny v komparaci s klasickými jazyky vyzdvihovalými humanistickou kulturou.

2.2 Constantiova *Lima linguae Bohemicae*

Jiří Constantius během svého misijního působení v Tovaryšstvu Ježíšově vytvořil velké množství různých literárních spisů a jeho mluvnice *Lima linguae Bohemicae* čili *Brus jazyka českého* svým charakterem již jasně odkazuje k baroknímu období. Ondřej Koupil obsáhle ukazuje,²⁶ že se Constantius nechává inspirovat celou řadou významných učených autorit své doby; v části věnované participiím a potažmo i přechodníkům následuje především vzor Vavřince Benedikta z Nudožer a Jana Drachovského.²⁷ Do své práce dokonce přetiskuje celé pasáže z jejich vlastních mluvnic, byť celkovou brusičskou koncepci svého spisu odvozuje od národnostně-historického pojetí Tomáše Jana Pešiny z Čechorodu,²⁸ jemuž celou *Limu linguae Bohemicae* dedikoval.²⁹

Poprvé se Constantius věnuje přechodníkům hned v úvodním paradigmatu slovesa *být*, jež je dle autorových vlastních slov³⁰ využíváno k tvoření některých tvarů tematických sloves, a proto musí být uvedeno na prvním místě. Pod názvem *Participialia* zde vypisuje příslušné tvary transgresivů, avšak ani přes brusičskou povahu svého spisu neustupuje od zmínění několika kolísajících koncovek. Oproti Benešovskému však doplňuje jednotlivé tvary komentáři, takže není možné být na pochybách, jaký význam má který tvar. Presentní formu *jsa* výslovně přiřazuje rodu mužskému a střednímu v jednotném čísle, pro ženský rod má tvary *jsoucí* a *jsouc* a pro množné číslo všech rodů rezervuje formy *jsouc* a *jsouce*. Préteritum mu zastupují tvary

²⁶ O. Koupil, 2007, s. 160, 161. Ondřej Koupil používá českou verzi autorova jména Konstanc.

²⁷ Koupil, 2007, s. 165.

²⁸ Tomáš Jan Pešina z Čechorodu (1629-1680) byl příslušník jezuitského řádu, pročesky smýšlející učenec, historik a světití biskup pražský. Srov. Alexová, 1999, s. 111.

²⁹ Constantius, 1667, titulní list.

³⁰ Constantius, 1667, s. 78.

byv mužského rodu, *byvši* rodu ženského a středního a *byvše* pro všechny rody plurálu.³¹ Pochybnosti vzbuzuje především rozdílné přidělení tvaru vyjadřujícího neutrum. Ačkoli jednotná forma rodu mužského a středního u „*participialia presentis*“ odkazuje na starší stav jazykového vývoje a přiřazení „*participialia praeteriti*“ naopak na novější jazykozpytné teorie, pravděpodobnější bude váhání zdůvodnitelné nedostatečným praktickým výskytem řídicího jména rodu středního.³² Koupil k této otázce poznamenává, že případ přechodníku pro současnost Constantius přebírá patrně z gramatiky Jana Drachovského, naopak rozdělením rodů u přechodníku pro předčasnost navazuje na pojetí Benedikta z Nudožer, což se v dané době muselo jevit až nečekaně progresivně.³³

Participialia jsou vocabula, to jest / slova verbi partis, jako bys řek / případnosti jmén a slov spolu oučastná: ačkoliv ze jmén ne participujice než nominativum casum a numerum singularem vel pluralem: *odtudž snad proto se nazývají Participialia, nepak Participia. Ze slov pak participují čas přítomný / pominulý a budoucí.*³⁴

V tomto citátu Constantius shrnuje svůj pohled na participia všeho druhu. Chápe je jako tvary na pomezí mezi substantivy a verby, odděluje oba přechodníky (*Participialia*) od ostatních participií, k nimž naopak – částečně podle příkladu latiny – řadí odvozená deverbální adjektiva procesuální (*Participia*).³⁵ Je zajímavé, že jako záminka pro toto víceméně umělé oddělení mu slouží praktická schopnost deklinace jednotlivých tvarů.

V okamžiku, kdy se Constantius dostane k otázce tvoření a distribuce přechodníkových tvarů, postupuje zcela mechanicky neodvraceje se od systému, který naznačil už u atematického paradigmatu. Ačkoli přímo cituje z mluvnice Vavřince z Nudožer a zvažuje návrhy ostatních gramatiků (*jakž u některých autořích proti svému zdání nacházím...*)³⁶ přiřazuje rodu mužskému a střednímu koncovky *-e* (*šlapaje*) a případně *-a* (*dada, jeda*). U třetí konjugace si vyhrazuje dokonce dvojí tvar podle zakončení 3. osoby plurálu indikativu přítomnosti: Z forem *muži hledí/hledějí* odvozuje přechodník *hledě/hleděje*. Pro ženský rod uvádí poněkud překvapivé tvary *šlapnouc/šlapnoucy* (utvořeno od *n*-kmenového slovesa okamžitého) a *hledíc/hledícy*,

³¹ Constantius, 1667, s. 82.

³² Srov. opětovně Dvořák, 1970, s. 81, 82.

³³ Koupil, 2007, s. 165.

³⁴ Constantius, 1667, s. 92.

³⁵ Srov. Constantius, 1667, s. 96, 97.

³⁶ Constantius, 1667, s. 93.

přičemž druhá forma kvantitou konečného vokálu nekorresponduje s výše zmíněným tvarem *jsoucí*. Plurál má jediný tvar, který však již nevzbuzuje příliš pozornosti; Constantius ukazuje pravidelné tvoření z forem ženského rodu přidáním, potažmo odtržením *-i/í* (psáno *-y/í*) a přidáním konečného *-e* (*šlapnouce, hledíce*).

Přechodník pro předčasnost je v mluvnici tvořen z participia *l*-ového odložením finálního *-l* a jeho záměnou za *-v*, tedy *šlapal – šlapav, učil – učiv*.³⁷ Constantius veden pečlivostí ale nepomíjí ani starší méně obvyklé tvary a ukazuje i přechodníky *šed, sed a moh*. Tvrdí, že tyto nepravidelnosti jsou způsobeny obtížnou výslovností tam, kde by po sobě následovaly dva konsonanty, a v případě, že by výsledný tvar byl příliš neobvyklý, doporučuje využít participia *nt*-ového od stejného slovesa. Tato skutečnost je nadmíru zajímavá vzhledem k zjištění získaným ve výzkumné části práce. V ostatních rodech se autor odlišuje od atematického *být*. Přidáním afixu *-ši* tvoří tvar pro rod ženský (*šlapavši, šedši, mohši*) a rod střední znovu přiřazuje k rodu mužskému. Plurál všech rodů pak má finální sufix *-še*.

Jak již bylo řečeno, do kapitoly *Participia* řadí Constantius procesuální adjektiva (*šlapající*) a kromě nich ještě participium *t*- a *n*-ové (*šlapán, jat*). Obě formy pro názornost deklinuje a důkladně rozebírá, jak jsou zmíněná participia tvořena.

Constantiova mluvnice je z dnešního pohledu přínosná především v tom, jakým způsobem se autor vypořádal se svými předchůdci. Ačkoli je doslova cituje, nedochází v případě distribuce jednotlivých tvarů mezi rody ke zcela stejným závěrům. Dodržuje starší stav formální kongruence rodů, ale oproti svým následovníkům nebere ještě v potaz rozdílnosti vidů, které vůbec nezmiňuje ani implicitně neuvažuje. V otázce přechodníků se tedy drží dobového úzu a oba transgresivy tvoří od všech sloves bez ohledu na případnou dokonavost.

2.3 Rosova Čechořečnost, seu Grammatica linguae Bohemicae

Byť byl Václav Jan Rosa vzděláním i celoživotní profesí právník, jeho patrně nejproslulejším dílem se stala na svou dobu nesmírně pokročilá a zdařilá mluvnice *Čechořečnost* vydaná roku 1672. Bez ohledu na pečlivé a detailní vypracování je za největší přínos tohoto tisku v současné době považováno rozpletení problematické otázky vidů. Některé zárodky tohoto systému bylo možné najít už ve starších

³⁷ Constantius, 1667, s. 94.

mluvnicích. Koupil mluví o prvcích obsažených v gramatice Benedikta z Nudožer,³⁸ implicitní náznaky podobného systému jsou k nalezení také u Constantia v jeho poznámkách k budoucímu času³⁹ nebo v mechanicky množených paradigmatech Benešovského, ale teprve Rosa vykládá tuto problematiku v relativní úplnosti a především si všímá systémové odlišnosti mezi českými a potažmo slovanskými vidy a latinskou soustavou minulých časů. Ač střídě a s nepříliš vhodnou odvozenou terminologií,⁴⁰ Rosa rozpoznává hlavní vidové oposice *nedokonavosti – dokonavosti a jednoduchosti – násobenosti* (imperfectum *chytám* x perfectum *chytím*; singulare *sedím* x frequentativum *sedám/sedávám*)⁴¹ a uvažuje, že česká slovesa mají jeden z vidů nemohou vyjádřit druhý beze změny významu. Na základě tohoto protikladu přistupuje Rosa k nastínění jednoduchého slovesného systému, v němž má kromě přítomnosti každý čas dvě sady tvarů pro dokonavé i nedokonavé varianty (*chytám; chytal jsem x chytíl jsem; budu chytat x chytím; byl jsem chytal x byl jsem chytíl*). V tomto případě však nejde o míšení dvou rozdílných sloves, jak tomu bylo například u Benešovského. Rosa přímo uvádí, že aby mohl vyložit celý systém, musel si pomoci dvěma lexikálně příbuznými slovesy, neboť žádné české verbum není na základě svého vidu schopno vyjádřit všechny tvary.⁴² Navíc doplňuje, že dokonavá slovesa nemohou vyjádřit přítomný čas, protože dokonavost se s přítomností přímo vylučuje. Tato poznámka je překvapivě moderním posunem od postojů předcházejících gramatiků.

V Rosově pojetí jsou přechodníky řazeny do zvláštního slovesného způsobu, tzv. *transgresivu/gerundiva*.⁴³ Rosa tvrdí, že tento způsob spojuje jednotlivé výpovědi převáděním děje od jedné k druhé, a s nezanedbatelnou pýchou dodává, že jazyky, jimž se čeští učenci snažili vždy podvědomě přiblížit, podobný významový prostředek nemají používající opisné konstrukce.⁴⁴ Z tohoto prohlášení je možno jasně vyvodit další Rosův postřeh, že ze systémového hlediska české transgresivy plně neodpovídají latinským ani německým participiím. Aby přechodníky ještě více odlišil, stejně jako Constantius řadí ostatní participia spolu s deverbálními adjektivy do zvláštního oddílu.

³⁸ Koupil, 2007, s. 284; Koupil sám v této otázce cituje starší práci Františka Kopečného *Vid ve starých českých mluvnicích* (1973).

³⁹ Constantius, 1667, s. 117.

⁴⁰ Terminologie v oblasti přechodníků ostatně stoprocentně nevyhovuje ani v současné teorii, srov. Dvořák, 1983b, s. 188 a 189.

⁴¹ Betts, Marvan, 1991, s. 120, 165.

⁴² Betts, Marvan, 1991, s. 121.

⁴³ Betts, Marvan, 1991, s. 121, 150.

⁴⁴ Betts, Marvan, 1991, s. 122.

Jinde⁴⁵ Rosa dokonce připomíná, že v českém jazyce jsou transgresivy hojné, a doporučuje jejich používání literátům, byť upozorňuje, že je třeba přechodníky správně a dovedně ovládnout.

Na první pohled Rosa ve shodě s dobovým stavem i ostatními gramatiky tvoří přechodníky od všech sloves bez ohledu na vid. V případě přechodníku pro předčasnost (*trhav* a *napsav*) i transgresivu tzv. *předminulého* (*trhavši byl* a *napsavši byl*) je tato skutečnost pravdou, ale Rosova znalost vidů pronikla do jeho chápání přechodníku pro současnost. V případě nedokonavých sloves uvažuje význam současnosti obou dějů (*poroučeje prosil*), v případě dokonavých sloves předpokládá význam budoucí (*poručě, jed' domů!* ve smyslu *až bude poručeno, jed' domů!*).⁴⁶

Jak je vidět z uvedených příkladů, distribuce koncovek je v pojetí Rosově podobně jako u předcházejících mluvnic rozkolísaná. Pro rod mužský vymezuje nejkratší tvary zakončené vokálem *-e* a *-a* (*trhaje, veda*). Rodu ženskému přisoudil koncovku *-ci*⁴⁷ (*trhajeci/trhajici, vedouci*), byť doplňuje, že konečné *-i* může být odloženo (*milujíc, volajec*). Upozorňuje však, že koncovka nikdy nemůže být s dlouhou kvantitou (*trhající*), jak soudil například Constantius, takový tvar Rosa z pohledu dnešní teorie správně řadí mezi odvozená adjektiva.⁴⁸ Neutra jsou zakončena na *-c* (*trhajíc, vedouc*), ale Rosa má pochybnosti o kvantitě předcházejícího vokálu. Píše, že forma s dlouhou samohláskou je běžná v tisku (*milujíc*), avšak výslovnost je bez výjimky krátká. Tvar pro množné číslo všech rodů také variuje, neboť i zde může odpadnout finální *-e* (*trhajíce* i *trhajíc*), čímž vzniká homonymní tvar pro femininum, neutrum i plurál.

Patně z důvodu této praktické homonymity Rosa postuluje zvláštní tvar určený pro všechny rody i čísla. Tento *obecný rod*⁴⁹ má stejný tvar jako neutrum, ale autor mluvnic dává přednost krátké samohlásce před finálním *-c* (*trhajíc*). Takový tvar je podle Rosy možno využít vždy především tam, kde není podmět hlavní determinace zjevný⁵⁰ či je velmi vzdálený od tvaru přechodníku. Avšak v případě, že se jedná o rod mužský, Rosa použití obecného rodu nedoporučuje a trvá na příslušné formě maskulina.

V otázce přechodníků pro předčasnost je situace jednodušší a čitelnější.

⁴⁵ Betts, Marvan, 1991, s. 131.

⁴⁶ Betts, Marvan, 1991, s. 122.

⁴⁷ V tisku Rosova spisu je použita koncovka *-cy*, která odpovídá českoobratšskému tiskařskému úzu.

⁴⁸ Betts, Marvan, 1991, s. 118.

⁴⁹ Betts, Marvan, 1991, s. 119. Zajímavá je také 4. a 5. poznámka na téže straně.

⁵⁰ Z dnešního pohledu tedy především případy různopodmětných konstrukcí, jak je definuje Dvořák (1970, s. 24 a dále).

Očekávané tvary odpovídají jednotlivým rodům (*trhav* pro maskulina, *trhavši* pro feminina a neutra a *trhavše* pro plurál všech rodů). Rosa pouze dodává, že tvar chápaný jako ženský je ve většině výskytů platný i pro střední rod a že forma mužská nemůže být nikdy použita pro vyjádření neutra, což vztahuje i na přechodník pro současnost. Tento jasný příkaz je výrazným posunem oproti tápajícímu Benešovskému a Constantiovi a, byť zřejmě nebyl založen na přímém pozorování (srov. statistické výpočty Dvořákovy), preskriptivně vnáší do rozkolísaného úzu systém.

Rosa popisuje ještě přechodník předminulý, jenž se svými tvary víceméně shoduje s participiem *s-ovým*. Předminulý komponent pomocného *být* podle autora většinou odpadá, takže zbývají tvary *trhavši* (*byl, byla, bylo*) pro jednotné číslo a *trhavše* (*byli, byly, byla*) pro množné číslo. Přechodník budoucí má stejné koncovky jako přechodník pro současnost, ovšem je tvořen pouze od dokonavého slovesa, jak je popsáno výše, s výjimkou slovesa *být* a jeho tvarů *buda, budouc, budouce*.⁵¹

Rosova mluvnice je pojata velmi široce a autor se okrajově zabývá i syntaxí přechodníků,⁵² ačkoli se z dnešního hlediska zaměřuje spíše na jejich stylistické využití. Doporučuje používat tyto formy pro obcházení několikanásobných přísudků a vedlejších vět a kromě jiného pevně určuje i jejich sémantické významy. Jak již bylo řečeno, *nt-ové* participium nedokonavých sloves používá pro vyjádření souběžného děje, stejné tvary dokonavých sloves pro děj předcházející v budoucnosti. Složitější je situace v případě přechodníku vyjadřujícího předčasnost, protože ho Rosa používá dvojím způsobem. Na příkladu *on pak vyvstal a mluvil k lidu*, který má podle Rosy stejný význam jako výpovědi *on pak vyvstav, mluvil k lidu* a *on pak vyvstal, mluviv k lidu*,⁵³ je vidět, že i *s-ové* participium může vyjadřovat děj současný, čemuž odpovídá zdánlivě mechanické obměňování verba finita s transgresivem. V dalším příkladu však tento přechodník vyjadřuje jasnou předčasnost – *poraziv nepřítel, obrátil se*. Tady ale Rosa podotýká, že *ostatní* by použili přechodník předminulý,⁵⁴ jehož tvary odvodil v morfologickém oddíle, totiž *porazivši (byl) nepřítel, obrátil se*. Zdá se tedy, že v Rosově systému bez ohledu na vid slovesa tvar tradičně nazývaný přechodník minulý vyjadřuje děj současný s dějem probíhajícím v minulosti a přechodník předminulý děj předcházející, byť obě formy spolu výrazně splývají. Z toho plyne, že z čistě systémového hlediska Rosa nerozlišuje mezi časem hlavním a relativním a přechodníky

⁵¹ Betts, Marvan, 1991, s. 119, 120.

⁵² Betts, Marvan, 1991, s. 248.

⁵³ Betts, Marvan, 1991, s. 249.

⁵⁴ Betts, Marvan, 1991, s. 250.

zosobňují stejný význam jako případné verbum finitum. Tato domněnka může být podložena i poněkud nejasným příkladem, který ilustruje již popsané použití přechodníku pro současnost. Výpověď *já procházejí se v zahradě, přišel posel, oznámiv, že by ...*⁵⁵ považuje Dvořák za jasně rozpoznatelný příklad různopodmětné konstrukce,⁵⁶ ale jako taková podporuje i domněnku o nerozlišování mezi hlavním dějem a dějovým příznakem právě svou různopodmětností. Jak je vidět, Rosa chápe přechodník pouze jako odlišnou formu verba finita a nepředpokládá, že by nesla jiný sémantický odstín.

Rosova mluvnice je významná především otevřením novodobé otázky vidů ve slovanských jazycích, avšak tento poznatek aplikoval autor na systém transgresivů pouze v omezené míře. Liší sice přechodník pro současnost a přechodník budoucí na základě dokonavosti, ale přechodník pro předčasnost tvoří bez ohledu na vid. Navíc považuje přechodníky za rovnocenný způsob vyjádření hlavní determinace věty.

2.4 Pohlova *Grammatica linguae Bohemicae oder Die böhmische Sprachkunst*

Roku 1756 vyšla ve Vídni mluvnice Jana Václava Pohla, jež se opírala o starší gramatické práce, a přesto v mnoha ohledech zrcadlila další fázi postupného vývoje českého jazyka. Pohlova práce časově i myšlenkově zapadá do období pozdního baroka a dobově byla vysoce ceněna. Teprve po nástupu osvícenecko-klasicistického diskursu získal Pohl kvůli slovníku, který připojil ke třetímu vydání své mluvnice, nelichotivé označení brusiče a byl podroben kritice ze strany Josefa Dobrovského.⁵⁷ Pro potřeby této práce bylo použito především druhé vydání z roku 1764 vytištěné taktéž ve Vídni.

Jak je naznačeno výše, Pohl mnohé informace přebíral ze starších gramatik. Pasáž věnovanou slovesům rozdělil stejně jako Rosa ve své mluvnici na kapitoly podle slovesných způsobů. Posledním z těchto modů je *transgresiv*,⁵⁸ který zahrnuje všechny typy přechodníků. Pohl je ve své inspiraci Rosovou gramatikou důkladný a téměř beze změny přejímá všechny poučky, jež jsou k nalezení v *Čechořečnosti*. Probírané morfologické i syntaktické prvky však doplňuje vlastním komentářem a především vlastními příklady, v nichž je již možno nalézt odchylky oproti pojetí Rosovu. K přechodníkům uvádí, že se jedná o slovesnou formu, která doslova překračuje (je tu

⁵⁵ Betts, Marvan, 1991, s. s. 249.

⁵⁶ Dvořák, 1970, s. 39.

⁵⁷ Srov. např. půvabně vypjatou kritiku v Ottově slovníku naučném XIX, 1902, s. 1046 a 1047.

⁵⁸ Pohl, 1764, s. 76. Pohl opouští Rosovo sekundární označení *gerundiv*.

využíván výraz *überschreiten*⁵⁹) od jedné činnosti ke druhé vyjadřující druhý děj současný (*gegenwärtiger*), minulý (*verwichener*) i budoucí (*künftiger*) k hlavnímu ději. Už z použité terminologie vyplývá, že podobně jako Rosa autor patrně neuvažuje o relativnosti sekundárního času, ale posuzuje ho jako rovný hlavnímu času verba finita. Tento závěr však narušují některé příkladové výpovědi, jak bude uvedeno dále.

Forma i distribuce transgresivních tvarů je zachována a opět se neliší od staršího Rosova spisu. *Volaje, volající* (s poznámkou, že koncové *-i* může odpadnout⁶⁰), *volajic* jsou tvary přechodníku pro současnost náležející mužskému, ženskému a střednímu rodu; tvar *volajic*, formálně shodný s tvarem neutra, slouží jako tzv. obecný rod. Pohl však dodává, že tato poslední forma by měla být použita pouze v případě, v němž by hrozila homonymická nejasnost mezi 3. osobou indikativu přítomného a tvarem přechodníku (kupříkladu *miluje*).⁶¹ Stojí za povšimnutí, že v této morfologické pasáži Pohl opomenul vyjasnit analogický tvar pro množné číslo (*volajíce*), který je bez vysvětlení naprosto vynechán.

S-ové participium také nepřekvapuje tvary *trhav* (pro maskulina), *trhavši* (pro feminina a neutra), *trhavše* (pro plurál). Pohl zcela stejně jako Rosa přidává ještě přechodník předminulý (*trhavši* a *trhavše*)⁶² a dále v syntaktické části zmiňuje ještě přechodník budoucí tvořený přítomnými koncovkami od dokonavého slovesa.⁶³ Základní pojednání o tvarech transgresivů Pohl doplňuje poznámkami o výjimkách, v nichž popisuje především tvoření tvarů ke slovesům typu *vidím* (*vida*) a *jdu* (*šed*).⁶⁴

V syntaktické části věnuje Pohl přechodníkům krátkou kapitulu, ve které formálně uvažuje stejně jako Rosa, ovšem jednotlivé případy užití doplňuje odlišnými příklady. Zcela tu chybí problematická věta s různopodmětnou konstrukcí transgresivu, kterou využil Rosa veden pravděpodobně přirozeným územ, jak předpokládá Dvořák.⁶⁵ Pohl důsledně využívá pouze konstrukce se stejným podmětem jako má verbum finitum výpovědi. Odlišuje také precizněji jednotlivé významy transgresivů. U tvaru, který nazývá přechodník přítomný, uvádí příklad *chodil po pokoji a mluvil s námi*, jež krátí

⁵⁹ Pohl, 1764, s. 74.

⁶⁰ Stejně jako u Rosy je v tisku koncovka důsledně psána *-cy*. Dvořák uvádí, že v dalších vydáních své mluvnice Pohl starší tvary zakončené *-ci* vypouští a používá již pouze novější tvary zakončené *-c* (Dvořák, 1970, s. 71).

⁶¹ Pohl, 1764, s. 77.

⁶² Pohl, 1764, s. 77.

⁶³ Pohl, 1764, s. 179.

⁶⁴ Pohl, 1764, s. 78.

⁶⁵ Opětovně Dvořák, 1970, s. 39.

na *chodě po pokoji mluvil s námi*.⁶⁶ Stejný význam současně prováděné činnosti má i Pohlův překlad příkladové věty do němčiny za využití participia præsenti (*gehend*).⁶⁷ Je zajímavé, že autor použil příkladovou výpověď v préteritu. Znamenalo by to totiž, že význam přechodníku od nedokonavého slovesa považoval za relativní, tedy vyjadřující děj současný, nikoli přítomný. Problematictější je druhý příklad *odpověděl a řekl*, který je obměněn na *odpovídaje řekl*. Pohl tu necitlivě variuje vid prvního slovesa, což z dnešního pohledu způsobuje odlišný význam obou výpovědí. Z přiložených komentářů nelze zjistit, zda Pohl skutečně považoval obě výpovědi za synonymní nebo zda se jedná pouze o mechanické zaváhání.

Příklad k přechodníku pro předčasnost nečiní výraznější problém: *povstal a mluvil k nám* je zkráceno na *povstav mluvil k nám*.⁶⁸ Je zde jasně čitelný význam předčasnosti a dokonce odpovídá i dokonavý vid slovesa. Podobně bezproblémový je i příklad přechodníku budoucího, podle dobového pravidla utvořeného od dokonavého slovesa s využitím koncovky participia *nt-ového*. Výpověď *vyjdeš a řekneš mu* je proměněna ve *vyjda řekneš mu*. Transgresiv dokonavého slovesa zde má opět význam předčasnosti, tentokrát se jedná o předčasnost před dějem budoucím, čemuž odpovídá i řídce uplatňované pravidlo zachovávší se jako relikv v současné teorii přechodníků.⁶⁹ Přechodník předminulý zmiňuje Pohl pouze v části, v níž se zabývá obměňováním vedlejších vět časových se spojkou *když* přechodníkovou konstrukcí, a používá zcela stejný příklad, který uvedl i Rosa (*porazivši nepřítel ...*),⁷⁰ chápe předminulý přechodník jako téměř synonymický s přechodníkem tradičně nazývaným minulý. Mnohem pravděpodobněji však jde o pouhé mechanické přijetí prvku ze starší mluvnice Rosovy – prvku, který se v době Pohlův nenacházel v běžném úzu.⁷¹

Ačkoli Pohl v mnoha směrech přímo navazuje na Rosovu *Čečořečnost*, z uvedených příkladových výpovědí vyplývá, že v jeho pojetí jazykového systému přece jen došlo k posunu. Pohl ve druhém vydání své mluvnice přísně zachovává podmínku stejného podmětu *verba finita* a přechodníkové konstrukce a pečlivě dbá na

⁶⁶ Pohl, 1764, s. 178.

⁶⁷ Byť mají český přechodník pro současnost a německé *Partizip Præsens (Partizip I)* stejný původ a většinou i význam (srov. Erhart, 1982, s. 215), jejich posice v systému je odlišná, neboť německému participiu odpovídá české deverbální adjektivum procesuální.

⁶⁸ Pohl, 1764, s. 178.

⁶⁹ Srov. např. jasně deklarovanou posici Jiřího Daňhelky, 1944.

⁷⁰ Pohl, 1764, s. 178.

⁷¹ Je třeba si položit otázku, zda bylo v případě přechodníku předminulého vůbec někdy možno mluvit o aktivním uzuálním prvku a ne pouze o teoretickém konstruktu dobových jazykozpytců. Zjištění z výzkumné části alespoň pro dobu barokní podporují zamítavý postoj k tomuto tématu.

používání koncovek příslušných jednotlivým rodům, přičemž doporučením silně omezuje i užívání obecného rodu přechodníku pro současnost, proti kterému se Rosa výrazněji nebouřil. Zvláštní pozornost si zaslouží příkladové výpovědi, z nichž vyplývá, že Pohl implicitně předpokládal relativnost vedlejšího děje vyjadřovaného transgresivem. Je také zajímavé, že ačkoli takové pravidlo nikde nestanovuje, používá přechodníky v souladu s pozdější definicí vztahující se k vidům. Přechodník pro současnost Pohl tvoří od nedokonavých sloves, přechodník pro předčasnost a přechodníky předminulý a budoucí od sloves dokonavých.

Je záhodno zmínit ještě další přepracovaná vydání Pohlovy mluvnice. Toto téma důkladně zpracoval ve své monografii Dvořák,⁷² který ukazuje, že ve třetím (1773) a v dalších vydáních gramatiky Pohl předkládá radikální změnu v otázce kongruence přechodníků. V návaznosti na silně rozkolísaný dobový úzus Pohl rezignuje na shodu přechodníkových tvarů s řídícím substantivem v rodě a zachovává pouze shodu v čísle. Vzhledem k další excerpované mluvnici⁷³ je však možno tuto v určitém smyslu experimentální změnu kongruence považovat pouze za extrémní posici, neboť ačkoli rámcově respektuje úzus, netvoří organickou součást postupného vývoje gramatického myšlení o přechodnících.

2.5 Dobrovského *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache*

Josef Dobrovský v české tradici představuje zásadní milník, který posunul smýšlení tehdejší společnosti směrem k racionalistickému diskursu. Byť je tato změna vykládána jako významná a je jí připisován vážný dopad na společenský vývoj, z hlediska jazykozpytného bádání tento předěl nebyl ani zdaleka tak výrazný. Přes všechnu Dobrovského kritiku vůči Pohlově mluvnici není v oblasti transgresivů mezi druhým vydáním *Die böhmische Sprachkunst* a obrozeneckou prací hluboký rozdíl, neboť oba spisy musely nutně reagovat na dobový úzus.⁷⁴ Společným bodem obou mluvnic je také vztah k Rosově *Čechořečnosti* – v případě Pohlově, jak bylo uvedeno výše, se jednalo o přímé přejímání některých pasáží; v případě Josefa Dobrovského lze vysledovat některé zprostředkované vazby. Dobře popsán je například kladný vztah Dobrovského ke gramatiku Pavlu Doležalovi, který sám z Rosy vycházel především

⁷² Dvořák, 1970, s. 101 a 102.

⁷³ Dobrovský, 1809, srov. dále.

⁷⁴ Dvořák (1979, s. 34) uvádí názor, že Dobrovský ani nemohl tvořit nová pravidla přechodníků čistě preskriptivně na základě předbělohorské češtiny, ale byl přirozeným stavem jazyka nucen akceptovat postupný vývoj.

v otázce vidů.⁷⁵ Je možno zde podotknout, že i v otázce přechodníků Doležal následoval Rosova příkladu⁷⁶ a v mnohém tak předznamenával názory Dobrovského.

Josef Dobrovský ve svém pojednání používá rovnocenně pojmy *Gerundiv* i *Transgressiv*, oba přizpůsobené tehdejšímu německému pravopisu. V rozsáhlých tabulkách k jednotlivým deklinacím autor pečlivým způsobem popisuje kromě ostatních morfologických forem i příslušné tvary přechodníků. Nejdříve zmiňuje pomocné sloveso *být*, u něhož rozeznává tvary *jsa*, *jsouci* a *jsouce*⁷⁷ pro přechodník vyjadřující současnost. První tvar je výslovně určen pro rod mužský, druhý náleží rodu ženskému a poslední plurálu. U přechodníku pro předčasnost se objevují tvary *byv* pro rod mužský, *byvši* pro rod ženský a střední a *byvše* pro množné číslo. Postulovaný přechodník budoucí reprezentují formy *buda* rodu mužského, *budouci* rodu ženského a *budouce* plurálu. Zajímavá je otázka středního rodu, jenž je jasně zmíněn pouze u transgresivu pro předčasnost. Dobrovský pouze podotýká, že v *nt*-ovém participiu může u obou delších tvarů odpadnout koncový vokál (*jsouci*, *jsouce* oproti *jsouc*), ovšem tento tvar považuje pouze za synonymní, bez výslovného přiřazení k určitému rodu.⁷⁸ Poněkud jasnější se situace stane s přihlédnutím k pasážím věnujícím se pasivním tvarům, mezi nimiž má Dobrovský také analogické formy pasivního přechodníku. Například u vzorového slovesa *volat* vypisuje tvary jednotného čísla *volán jsa*, *volána jsouci* a *voláno jsa* (*jsouc*).⁷⁹ Díky shodě se jmenným rodem *t/n*-ového participia tu nelze být na pochybách, že podobně jako Rosa a Pohl i Dobrovský váhá s přiřazením koncovky pro střední rod. Zvláštní je především nejednotnost jeho systému: U přechodníku pro současnost dává přednost tvaru shodnému s rodem mužským (*jsa* a teprve v závorce je novější forma *jsouc*), přikloniv se tedy ke stavu staročeskému; u přechodníku pro předčasnost však jasně deklaruje, že tvar *byvši* náleží rodu ženskému i střednímu.

Podobné schéma je k nalezení i v paradigmatech tematických sloves, ale kolísání se ještě prohlubuje. Dobrovský pro dokreslení vztahu jednotlivých vidů volí za jeden ze vzorů problematické sloveso *hnát* a jeho neaktuální protějšek *honit*, což znesnadňuje interpretaci jednotlivých tvarů a jejich významů. Uvádí tu přechodník pro současnost

⁷⁵ Porák, 1979, s. 149.

⁷⁶ Příznačná je příkladová věta, kterou Doležal uvádí: **Počavši byl** (transgressivus praeteriti II.) *mluviti ulekl se, nebo spatřiv* (t. praeteriti I.) *mne, zarmoutil se: což já připomínaje* (t. praesentis) *tobě, radu dávám, abys, počna* (t. futuri) *mluviti, nehleděl na žádného* (Doležal, 1746, s. 92). Z dalších příkladů vyplývá, že Doležal si byl plně vědom vidové oposice a jejího vlivu na tvorbu přechodníků (srov. Doležal, 1746, s. 100 a 101). Na tyto teze Dobrovský dále navazuje.

⁷⁷ Dobrovský, 1809, s. 299.

⁷⁸ Dobrovský, 1809, s. 293.

⁷⁹ Dobrovský, 1809, s. 306.

žena, ženouci (ženouc), ženouce (ženouc) a na druhé straně *honě, honíci (honíc)* a *honíce (honíc)*.⁸⁰ I zde se objevuje charakteristické kolísání a střední rod není znovu vyznačen. K této otázce se však Dobrovský vyjadřuje později v pasáži věnované výjimkám a nepravidelnostem.⁸¹ Bez delšího komentáře říká, že jednotliví autoři střední rod váhavě přiřazovali buď k rodu mužskému, nebo k rodu ženskému. Tvrdí také, že podobné problémy způsoboval i tvar pro plurál nebo tvar rodu mužského, zvláště pokud byl skončen podobně jako 3. osoba singuláru indikativu přítomnosti na *-e*. Dobrovský zde neochotně akcentuje postupné splývání všech tvarů do jediného obecného rodu, jak ho představil Rosa.

Přechodník pro předčasnost způsobuje nejmenší problémy svými tvary *hnav, hnavši a hnavše* a *honiv, honivši a honivše*,⁸² avšak stojí za pozornost, že Dobrovský na rozdíl od Pohla tvoří zcela bez zábran přechodník pro předčasnost od nedokonavých sloves. I přechodník budoucí je utvořen podobně, ovšem za základ jsou vzaty tvary budoucího času, aby bylo patrné rozlišení od forem přechodníku pro současnost tvořeného stejnou sadou koncovek. K vidění jsou tedy tvary *požena etc.* a *buda honiti etc.*⁸³ V porovnání se staršími mluvnicemi však Dobrovský opouští sémanticky duplicitní přechodník předminulý.

Dobrovský dovedně vypracoval kromě jiného i pasáže, v nichž popisuje přísně systematické tvoření jednotlivých tvarů. Uvádí, že přechodníky pro současnost se tvoří z tvarů indikativu přítomnosti podle sedmi stanovených konjugací prostou záměnou koncovek. Avšak uvažuje i nad výjimkami a především upozorňuje, že u sloves typu *dělám* a *házím* je transgresiv pro současnost utvářen od 3. osoby plurálu (*oni dělají – dělají*).⁸⁴ Zmiňuje také odchylné tvoření starších tvarů (*dají – dada* i *daje, vidí – vida, vědí – věda, ...*).⁸⁵

Syntaktickou část věnovanou přechodníkům Dobrovský uvozuje pravidlem stejného podmětu verba finita a přechodníkové konstrukce,⁸⁶ které beze zbytku dodržuje, ačkoli podotýká, že čeština se tímto vymyká ostatním slovanským jazykům a potažmo i latině, protože nedovoluje použít transgresiv v absolutní konstrukci.⁸⁷ Autor

⁸⁰ Dobrovský, 1809, s. 303. Druhé tvary jsou i v původním tisku uzavřeny v závorkách.

⁸¹ Dobrovský, 1809, s. 320.

⁸² Dobrovský, 1809, s. 303.

⁸³ Dobrovský, 1809, s. 303. Autor nevypisuje celé paradigma přechodníku budoucího používaje uvedenou zkratku.

⁸⁴ Dobrovský, 1809, s. 319.

⁸⁵ Dobrovský, 1809, s. 323.

⁸⁶ Dobrovský, 1809, s. 343. Tímto pravidlem si vysloužil i pozornost Dvořákovu (1970, s. 39).

⁸⁷ Dobrovský, 1809, s. 344.

dokonce kritizuje použití různopodmětných konstrukcí u starších tvůrců, jako příklad uvádí věty z Hájkovy kroniky a již popsanou konstrukci z Rosovy mluvnice.

Dvořák podotýká,⁸⁸ že Dobrovský učinil pokrok při samotné definici syntaktické funkce přechodníků, když specifikoval, že děj vyjádřený transgresivní konstrukcí je dějem sekundárním. Podle Dobrovského je výpověď *chodil po zahradě a trhal kvítky*⁸⁹ možno převést jak *chodě po zahradě...*, tak i *trhaje kvítky...*, neboť záleží pouze na vůli autora, který děj považuje za důležitější. Zajímavější je druhý příklad, v němž Dobrovský specifikuje následnost dvou dějů – výpověď *dlouho kraloval a umřel* nelze vyjádřit *dlouho kraloval umřev*. Oproti svým předchůdcům totiž Dobrovský výslovně formuluje zásadu o relativnosti děje vyjádřeného transgresivem. Přechodník derivovaný od *nt*-ového participia má být použit pro vyjádření děje současně probíhajícího (*honě v lese oko ztratil místo když honil...*; *odřítal nedívaje se do knihy s překladem er sagte auf, ohne in das Buch zu sehen; ...*).⁹⁰ Pro postižení děje předcházejícího ději hlavnímu Dobrovský rezervuje *s*-ové participium (*vstav šel k otci svému nahrazuje když vstal* či lépe *když byl vstal; ...*). Děj následný nebo předcházející jinému ději v budoucnosti Dobrovský v syntaktické pasáži neprobírá, ačkoli je přechodník budoucí vypsán v paradigmatickém oddílu.

Konec svého pojednání o transgresivech věnuje Dobrovský ohlédnutí za staršími fázemi jazykového vývoje soustřediv se na možnost deklinace přechodníkových tvarů. Dochází však k očekávanému závěru, že v dobovém úzu tuto funkci přebírají odvozená deverbální adjektiva.⁹¹

Z hlediska přechodníků a jejich užití neučinil proti baroknímu období Dobrovského obrozenecký diskurs tak výrazný pokrok jako snad v jiných částech jazykovědného poznání. Zachovává kolísání koncovek i distribuci jednotlivých tvarů a nevyjadřuje se k vidové platnosti použitých forem tvoře v protikladu k Pohlovi v paradigmatech všechny přechodníky od všech vidových typů sloves. Přesnější analýzu však Dobrovský aplikuje v části věnované syntaxi, v níž požaduje stejnopodmětnost vazeb a relativnost vyjadřovaného děje.

⁸⁸ Dvořák, 1970, s. 21.

⁸⁹ Dobrovský, 1809, s. 345. Dobrovský přejal tuto větu z Rosovy mluvnice, jak dodává i Dvořák.

⁹⁰ Dobrovský, 1809, s. 343 a 344. Autor používá zde i dále vždy několik příkladů, aby celou problematiku důkladně vysvětlil.

⁹¹ Dobrovský, 1809, s. 346.

2.6 Vývojové tendence odvozené z dobových gramatických pojednání

Před přistoupením k vlastní výzkumné části se pokusím shrnout obecnou tendenci ve vývoji transgresivů tak, jak byla presentována autory dobových mluvnic. Je důležité upozornit, že málokteré mluvnici se dostalo tak široké pozornosti od svých současníků, která by jí umožnila aktivně působit na formování literárního úzu při používání přechodníkových tvarů. Oproti stavu běžnému v 20. století i stavu v době vzrůstajícího se národního obrození je proto nutné chápat funkci barokních mluvnic spíše jako popisující (deskriptivní) a nikoli předpisující (preskriptivní).

Obecným cílem českých humanistů bylo vyrovnat se s latinskými předlohami a dále jejich případné překonání ve snaze dokázat, že čeština je stejně kvalitní jako jazyky klasické. Tomu odpovídá i mluvnice Matouše Benešovského, která mechanicky a bez vysvětlujících komentářů doplňuje nové tvary přechodníků různých paradigmat snažíc se dorovnat latinský gramatický systém.

Teprve Constantiova mluvnice ukazuje relativně reálný barokní úzus. Zastihuje ho ve fázi rozpadu sekundární větné predikace, v níž přechodníky začínají plnit jiné syntaktické funkce a přibližují se adverbialním konstrukcím. Constantius řeší především rodovou platnost jednotlivých tvarů a jejich formální kolísání, které je příznačné pro celou střední češtinu. Přechodníky jsou tvořeny bez ohledu na vid slovesa a vyjadřují děj, který mluvčí považuje za méně podstatný či doplňující.

Rosa vyjasnil problematiku vidů v češtině, ale jeho aplikace na systém transgresivů není úplná. Implicitně uvažuje, že přechodníky od dokonavých sloves vyjadřují předčasnost ve vztahu k hlavnímu ději a přechodníky nedokonavých sloves naproti tomu současnost obou dějů, ale celou situaci komplikuje množstvím nejasných příkladů a komentářů. V otázce kolísání rodové kongruence navrhuje tzv. obecný rod použitelný pro všechny rody bez rozdílu, čímž by bylo vyřešeno velké množství dublet.

Patrně nejúplněji popsal barokní stav přechodníků ve své mluvnici Pohl. Těsně navazuje na Rosu, avšak jeho myšlenky rozvíjí a opouští nejproblematičtější kolísání. Přísně vyžaduje stejnopodmětnost konstrukcí a jasně popisuje význam předčasnosti transgresivů dokonavých sloves a současný význam transgresivů od sloves nedokonavých.

Dobrovský věren rodícímu se racionalisticky-obrozeneckému diskursu se naproti tomu vrací před samotné baroko a pokouší se dobový úzus vyčistit staršími pravidly rodové kongruence a s novou přísností konstruovaným vztahem přechodníků a vidů. Ze samotné realizace mluvnice však vyplývá, že nemohl zcela pominout dobový stav.

Rodovou kongruenci sice přes jisté kolísání neopouští, ale v otázce provázanosti vidů a relativnosti dějů vyjádřených transgresivy přijímá řešení Rosovo a Pohlovo.

Jak je patrné z probíraných gramatografických spisů, v průběhu sledovaného období v otázce přechodníků nabývaly na důležitosti původně značně rozvolněné prvky rodové kongruence a stejnopodmětnosti transgresivních konstrukcí. Důkladnou péčí dobových gramatiků byl dále u přechodníků specifikován význam relativnosti vyjadřovaného děje a sémantická návaznost obou participií na vid zdrojového slovesa. Tento popis zhruba odráží i skutečný vývoj přechodníků v době střední češtiny, který bude nastíněn a doložen v praktické části diplomové práce. S upevňujícím se významem vidu klesal původní resultativně zabarvený význam participií a rodová kongruence přechodníků vykazovala přes značné kolísání tendenci k jedinému obecnému tvaru.

3. MAPPA KATOLICKÁ JIŘÍHO PLACHÉHO

3.1 Obecný výklad

Jiří Plachý (používal i latinské jméno Ferus, které vychází ze staročeského významu adjektiva *plachý*, totiž *divoký*⁹²) se narodil kolem roku 1585 v Horšovském Týně⁹³ jsa příkladem učenice, který byl přes radikálně katolický názor horlivým českým vlastencem. Do řádu Tovaryšstva Ježíšova se přidal v roce 1604⁹⁴ a v jeho řadách dále pokračoval ve studiu. V průběhu následujících let sám vyučoval humanitní nauky na pražské jezuitské koleji, spravoval klementinskou tiskárnu a knihovnu a od roku 1620 kázal v chrámu svatého Salvatora v Praze.⁹⁵ Z dobových zdrojů jsou zachyceny zprávy, že byl kazatelem velmi oblíbeným a samozřejmě konfesijně nesmiřitelným;⁹⁶ dobře zaznamenán je Plachého útok na Týnský chrám, odkud s několika studenty odnesl kalich a sochu Jiřího z Poděbrad. Jeho vlastenecké nadšení mu však přinášelo kariérní problémy, na určitý čas byl dokonce kvůli kritice nečeské šlechty po bitvě na Bílé hoře vypovězen do Prachatic, ale na nátlak pražských měšťanů byl povolán zpět. Část života strávil také misijním působením v rámci Zemí Koruny české.

Jiří Plachý byl velmi plodným spisovatelem, věnoval se především hagiografiím a jejich překladům do češtiny. Je mu přisuzováno autorství snad osmdesáti knih, avšak novější bádání dovozuje, že mnohé z nich pouze redigoval či zaštiťoval svým jménem.⁹⁷ Mezi jeho nejdůležitější díla lze zařadit první překlad životopisu svatého Ignáce z Loyoly do češtiny (1616) a trojjazyčný spis *Fama posthuma Ioannis Nepomuceni* (1641), který patrně velkou měrou přispěl ke svatořečení tohoto českého světce.⁹⁸

Po dlouhé životní dráze se Jiří Plachý uchýlil do jezuitské koleje v Březnici, jejíž stavbu sám inicioval a na niž dohlížel. Zde zakrátko zemřel v zimě roku 1655.⁹⁹

Mappa katolická, neb Obrácení národův všeho světa je monumentální tisk rozdělený podle rozebíraných světadílů do čtyř knih, jež byly pro potřeby této studie pracovně označeny římskými číslovkami.¹⁰⁰ Z tisku vyšel s dovolením církevní

⁹² Srov. *Vokabulář webový* (<http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>).

⁹³ Otto, 1895, s. 140.

⁹⁴ Linka, 2006. Ottův slovník naučný ke stejné události přiřazuje rok 1602 (Otto, 1895, s. 140).

⁹⁵ Otto, 1895, s. 140.

⁹⁶ Linka, 2006.

⁹⁷ Tamtéž.

⁹⁸ Tamtéž.

⁹⁹ Linka, 2006. Ottův slovník opět uvádí odlišný rok, tentokrát zimu 1659. (Otto, 1895, s. 140).

¹⁰⁰ V příslušných citacích tedy římská číslice I až IV znamená knihu, arabská číslice značí přímo stranu, srov. dále následující poznámky.

vrchnosti roku 1630 na pražském Starém Městě v tiskárně Pavla Sessia, který spis doprovodil vlastní předmlouvou. Plachý v tomto díle popisuje rozšiřování (katolického) křesťanství do jednotlivých částí světa, pročež kombinuje prvky biblické, historické a zeměpisné s velkým důrazem na životopisy světců, kteří se nejvíce zasloužili o šíření křesťanské víry. Pohybuje se v časovém rozmezí od doby prvních apoštolů (obrácení Palestiny nebo Řecka¹⁰¹) po dobovou současnost (potírání kacířů a nevěřících) a píše i o aktuálních konfesijních sporech ostře útoče na rivaly římské církve.¹⁰²

Spis by díky svým výrazným literárním prvkům snesl srovnání s díly konceptuálního umění, ale vzhledem k novosti tohoto směru v době vydání *Mappy katolické* lze soudit, že je tato významová vrstevnost a efektivní obraznost spíše plodem Plachého kazatelského umění. Autor často využívá příkladů z Bible, ale obrazům dodává aktualizované vyznění, či sám vytváří působivé sémantické konstrukce. Nejedná se tedy o dílo čistě historiografické jako v případě pozdější Hammerschmidovy kroniky probírané v další kapitole této práce; nad prostým podáním dějinných a zeměpisných faktů vystupuje jako primární funkce persuasivní a konfesijní.

3.2 Četnost a procentuální zastoupení přechodníků

Spis Jiřího Plachého je značně rozsáhlý a detailně popisuje tehdy známé oblasti světa a jejich obrácení na katolickou víru. Nejedná se o spis primárně historiografický ani geografický, avšak výrazná část textu je věnována pasážím vyprávěcím a popisným. Jen na minimu prostoru se autor zabývá lyričtějšími úvahami se silně náboženským podtextem, kterými dokresluje symbolický boj křesťanstva s ďábelskými přísluhovači. Bohatými obrazy jsou zvýrazněny především pasáže o válkách proti americkým pohanům.¹⁰³ Jednoznačně čitelným určením celého díla je misijní činnost mezi obyvateli Zemí Koruny české, Plachý se snažil ukázat velikost a sílu katolické strany popisem jejích úspěchů v minulosti a v dalekých krajinách světa. Z těchto základních charakteristik textu lze odvodit četnost transgresivních konstrukcí, která přirozeně vzrůstá v částech dějových a naopak klesá v pasážích spíše popisných.

Aby byla v této diplomové práci zachována rovnováha rozsahu mezi jednotlivými excerpovanými spisy, bylo zpracováno 300 stran tištěného textu, neboť spis Jiřího Plachého byl vydán na listech přibližně o polovinu menších než

¹⁰¹ Plachý, 1630, s. II2 a průběžně dále.

¹⁰² Srov. kupříkladu rozsáhlou kapitolu o obrácení Čechů (Plachý, 1630, s. I57 až I67).

¹⁰³ Například Plachý, 1630, s. IV10 a IV11.

Hammeschmidova kronika zkoumaná v další kapitole.

V excerpované části bylo nalezeno celkem **612** participií *nt-ových* a *s-ových*. Při počtu 300 stran to znamená, že průměrně na jednu stranu připadají **2,04** transgresivy.

Pro přesnější popis četnosti přechodníků ve spise Jiřího Plachého lépe poslouží výpočet procentuálního zastoupení přechodníků vůči ostatním tvarům slovesným. V prvních šestnácti kapitolách na 70 stranách (to je opět dvojnásobné množství proti Hammerschmidovi kvůli rozsahu textového listu) se objevuje 1166 slovesných tvarů určitých i neurčitých včetně infinitivů s vlastní syntaktickou platností, nepočítajíc 17 tvarů odvozených dějových adjektiv. Z tohoto počtu je pouze 61 transgresiv, což odpovídá **5,23 procentům**. Toto relativně nízké množství stojí pod průměrným výpočtem Dvořákovým¹⁰⁴ i Hubáčkovým¹⁰⁵ pro 17. století, ale je potřeba vzít v úvahu vysoký počet ostatních slovesných tvarů. Nízký počet přechodníků je tedy dán spíše častým výskytem ostatních slovesných tvarů, neboť Plachý se nevyhýbal početným koordinacně spojeným přísudkům a jeho styl je značně dynamický a nabitý ději se symbolickým nebo nábožensky podkresleným významem:

On [svatý Václav] pak všem k pobožnosti jasně svítíc / chrámy boží stavěl / pšenici sám mlátil / oplatky pekl / víno tláčil / kněží v mešní roucho oblačel / k oltáři jim posluhoval / (...), s. I61.

Vysoký počet sloves způsobující nízké procento zastoupení transgresivů lépe vynikne při porovnání s následující Hammerschmidovou kronikou, nemluvě o Hubákově pozdně barokní polemice. Na přibližně stejném úseku textu se u Hammerschmida nachází 380 transgresivů proti Plachého 612 přechodníkům, a přesto je celkové procento znatelně vyšší.¹⁰⁶

Z 612 transgresivů se v textu Jiřího Plachého objevuje 511 participií *nt-ových*, tedy plných 83,49 procent. Zbytek připadá na participia *s-ová*, což odpovídá 101 tvaru a 16,5 procentům.

3.3 Posice přechodníkových konstrukcí ve větě a související interpunkce

Přechodníkové konstrukce tvoří v rámci příslušných výpovědí výrazně samostatný a uzavřený celek, jenž je nezřídka na první pohled oddělen interpunkčními znaménky. Relativně čtivý styl Plachého spisu, blíže se hovorové formě jazyka, netrvá

¹⁰⁴ Dvořák, 1983b, s. 180.

¹⁰⁵ Hubáček, 1998, s. 279.

¹⁰⁶ Srov. následující kapitolu.

na umístění určitého slovesa na konec výpovědi jako například v případě *Kroniky klattovské* určené spíše pro užší okruh zájemců o historii, ale přesto výrazně převažuje posice transgresivu před určitým slovesem s primární predikační funkcí ve shodě s přetrvávajícím humanistickým stylem napodobujícím latinu. Do této skutečnosti se promítá také sémantický vztah mezi oběma slovesnými tvary – anteposice transgresivní konstrukce je procentuálně hojnější v případech, kdy je vyjádřen děj předčasný ději hlavnímu, naopak pakliže přechodník vyjadřuje děj současný, poměr anteposice a postposice se mírně vyrovnává.

V excerpované části spisu se anteposice u přechodníků popisujících děj současný ději hlavnímu vyskytuje v **239** případech a postposice v **95** případech. Na druhé straně transgresivy vyjadřující děj předčasný spíše podléhají intuitivnímu řazení dějů a anteposice je u nich obecně častější. Vyskytuje se ve **172** případech, naopak postposice je zastoupena minimálně, a to pouze v **18** výpovědích.

Je potřeba upozornit, že Jiří Plachý využíval i koordinačně propojené transgresivy (*protož vezma svátosti .../ a pojma též s sebou bratra*, s. I54; *náramně se divíc, a radujíc křest svatý přijala*, s. I22; *o věcech hvězdárských jednajíc, a tejně mezi tím ukládajíc tajemství*, s. II58; ...), což způsobuje nerovnost mezi celkovým počtem přechodníkových tvarů a výše zdůrazněnou sumou přechodníkových umístění ve větách; znovu v porovnání s pozdějším popisnějším a dějově bohatším pojednáním Hammerschmidovým je však tato disproporce méně výrazná a Plachý zřídka spojoval více než dva transgresivy. Jak vidno z příkladů jedná se navíc v drtivé většině případů o prosté spojení slučovací povahy s nejjednodušší spojkou *a*.

Interpunkce *Mappy katolické* je z dnešního pohledu chaotická nerespektující žádná obecně platná pravidla. Mísí se zde starší chápání interpunkce jakožto prostředku pausového s novějším přístupem syntaktickým, ale mnohé případy nelze vysvětlit jinak, než autorskou snahou o zdůraznění určitých slovních spojení v rámci psaného textu. Bez ohledu na případné spojky kolísá interpunkce také v rámci sémanticky shodných spojení, která jsou oddělována různými znaky a jindy ponechána neoddělena (*král ... zpořádat království své, a nejstaršímu synu je poručiv*, s. I44; *slávu rozdávajíc živému .../ a pravíc*, s. II03; *na víru přivedeni jsou a pokřtěni*, s. I204; ...).

Plachý ve svém pojednání využíval široké spektrum interpunkčních znamének. Vedle nejběžnějšího lomítka (*císař ... zapomenouc / dal ji*, s. II2), které – jsouc nejčastějším barokním grafémem s interpunkční platností – odděluje závažnější části sdělení velmi přibližně podle funkční linie téma/réma či případně odlišuje jednotlivé

konstituenty v rámci výpovědi, se často vyskytuje i modernější čárka (*pohany ... napomínajíc, nelenil sobě*, s. I60), jež je ve většině případů lomítka rovnocenná, ale jak bylo ukázáno výše, v nejobecnější rovině inklinuje spíše k oddělování jednotlivých členů koordinačně spojených řad, a to i členu posledního před spojky *a* nebo *i* (císař *pak chtěje ten lid ... opatřiti, a správu od dávna maje ...*, s. I127). Jiným interpunkčním znaménkem je středník, který si většinou udržoval funkci oddělovat od sebe dvě různé predikace s různou mírou nezávislosti (*a svěcenou vodou je pokropíc, očistil; a zlé duchy zapudil*, s. I12; *král ... slib svůj vykonav; lid svůj ... vysvobodil*, s. I113; *tovaryše jinam a jinam vyslal; slyšíc že*, s. I187; ...), v kterýchto funkcích se středník nesystematicky střídá s dvojtečkou. Byť Plachý užíval středníku ve vztahu k transgresivům relativně střídavě, vzhledem k ostatním případům použití tohoto znaménka v textu se jedná o jasný signál, že uvedeným přechodníkovým konstrukcím přikládal větší než prostě atributivní význam a jasně si uvědomoval jejich sekundárně predikativní charakter. Posledním výrazným interpunkčním znakem jsou závorky, kterým se Plachý taktéž nevyhýbal při strukturování vrstevnatějších souvětí (*a když to ... (dokazujíc že ...) učinil*, s. I13). Jejich funkce je v podstatě stejná, jakou mají v dnešním systému, umožňující vložit jednu výpověď do jiné.

3.4 Plán fonetický

Hledisko fonetické nemá většinou výrazný vliv na morfologickou stavbu a syntaktické využití přechodníkových tvarů a ani neovlivňuje sémantický význam transgresivů, ale je možno zmínit několik prvků, kterými je Plachého osobní úzus význačný.

Kolísání iniciálního *j*- u tvarů slovesa *být* je dobře popsáným jevem a mnohdy se k němu vyjadřují i autoři dobových mluvnic, kteří ho většinou považují za jev nevhodný vyššího literárního stylu.¹⁰⁷ Kolísání v psaném textu odpovídalo mluvenému jazyku, avšak většinou se vyhýbalo participiím, která patrně v běžné mluvě nebyla hojná, a tudíž nepodléhala v takové míře lidové výslovnostní normě. Kromě několika případů, které z dnešního hlediska vyznívají po hláskoslovné stránce spisovně (*velmi žádostiv jsa*, s. I20; *pobožní náchylní jsouce*, s. I64; *jsouc v kněžském důstojenství*, s. I161; ...), však lze v Plachého spise nalézt valnou většinu tvarů právě bez iniciálního *j*-. Často se

¹⁰⁷ Constantius (1667, s. 79) dublety bez náslovného *j*- povoluje v souladu s běžnou výslovností, naproti tomu Rosa (Betts, Marvan, 1991, s. 136) je odmítá jako nesystémové v rámci celého paradigmatu slovesa *být*.

vyskytují transgresivy *souc* (*ale souc z královského rodu*, s. I7; *z Říma ... souc vypovědín*, s. I16; *souc mu ve všem poslušní*, s. I109; *na těle souc potrestán*, s. I202; ...) a *souce*¹⁰⁸ (*souce zpohanělí*, s. I19; *nad míru vesel souce*, s. I69; *souce pokřtěn*, s. I138; *souce ještě v pohanských bludích*, s. I192; *té souce jisté naděje*, s. II52; ...), ovšem v několika případech se objevuje dokonce i nevýrazné *sa* ve významu *jsa* (kterýž žádostiv *sa sousedy ... přivést*, s. I25; *svatě živ sa ... ostrova byl biskupem*, s. I99; *sa potupen utekl*, s. I130; ...), což výslovně odporuje příslušnému Rosovu argumentu.¹⁰⁹

Dalším fonetickým jevem je nesystémové dloužení některých samohlásek. Nejnápadnější je tato kolísavá odchylka u slovesa *vidět* (*vida Ruprecht že ...*, s. I146, proti *vida pak biskup*, s. I109; ...), byť Plachý obecně směřoval spíše ke krátké variantě participia (*vida, vidouc, vidouce*).

Problematictější je mnohde neprovedená diftongizace hlásky *-ú-* v *-ou-*, která neodpovídá běžně uváděnému období změny mezi 14. a 16. stoletím.¹¹⁰ Plachý se v několika případech nedůsledně přidržoval staršího stavu:

Vyzygotové sůce podvedení, s. I133;
... neb vojnu proti nim vedúc / mnoho tisíc jich pobila, s. I14;
... svatý ... sůc na poutí ... napomenut, s. I177;
... pohané za velikou hanbu sobě kladúc, s. I228;
... vidúc král jasnou záři .../ na kolena klekl, s. II17;
... poustevník ... slůžíc již ... mnoho let /... usnul v Pánu, s. II24.

Na jiných místech je však využita i diftongizovaná podoba (*bohu sloužíc*, s. I44; *kteríž ouřad a práci apoštolskou vedouc*, s. I50; *tehdy souc v královském městě*, s. II64; ...). Tato různě provedená změna zapadá do rozkolísaného barokního úzu a odráží lidovou výslovnost, která ještě nebyla v plné míře kodifikována ani ustálena po hláskoslovných proměnách jazyka v předcházejících staletích. Kromě toho jasně prokazuje původ Jiřího Plachého z oblasti Horšovského Týna na Chodsku, jež nebylo touto celočeskou hláskoslovnou změnou zcela zasaženo.¹¹¹

3.5 Přejídky vyjadřující současnost

Základním prostředkem pro vyjadřování děje vedlejšího svou platností, avšak zároveň současného ději hlavnímu je přechodník pro současnost, diachronně

¹⁰⁸ Oba tvary jsou podle dobového pravopisného úzu tištěny *sauc* a *sauce*.

¹⁰⁹ Betts, Marvan, 1991, s. 136.

¹¹⁰ Janečková (1994, s. 9).

¹¹¹ Lamprecht, Šlosar, Bauer (1986, s. 110).

participium *nt*-ové. Sémantický okruh dvou dějů souběžných nutně vyžaduje explicitní vyjádření neukončenosti nebo neohrazenosti relativního děje, proto se s postupným vývojem a upevňováním vidů v českém jazyce přirozeně ustálila podmínka určující, že přechodník pro současnost je utvořen od sloves nedokonavých. Původní slovanské participium *nt*-ové samo o sobě vyjadřovalo relativní děj současný, spojení s významem vidu nedokonavého toto spojení ještě posílilo.¹¹²

V souladu s touto tezí není proto překvapivé zjištění, že ve spisu *Mappa katolická* je děj současný s dějem určitého slovesa ve větě vyjádřen bez výjimky přechodníkem pro současnost utvořeným od slovesa nedokonavého.

Vývoj transgresivů v 17. století průběžně navazoval na stav v předcházejících staletích, což znamená, že v textech blízkých mluvenému jazyku se dále rozvíjela postupná ztráta kongruence.¹¹³ Je však nutno upozornit, že v žádném časovém období vývoje českého jazyka nebyla platnost kongruence úplná a autoři vyššího i nižšího stylu se vlivem hovorové normy i řídkého používání některých specifických tvarů dopouštěli nejrůznějších nedůsledností. Výrazné kolísání je spojeno především s obdobím baroka a spis Jiřího Plachého není výjimkou. Z celkového množství všech participií *nt*-ových je celkem **398 tvarů** utvořeno od nedokonavých sloves, čímž autor vyjadřuje přechodník pro současnost. Z tohoto počtu je **55 tvarů** zakončeno koncovkou chápanou v dnešní době jako příznak mužského rodu (*-a*, *-e*), **41 tvar** připadá na složenou koncovku plurálovou (*-ce*) a zdaleka největší počet transgresivů (**302 tvary**) je zakončen na neutrální, v jistém smyslu generalizovanou koncovkou *-c*. Tato skutečnost ale v žádném případě neodkazuje ke skutečnému rodovému zastoupení řídicích podstatných jmen: Kongruence je v celém spise výrazně narušena právě směrem k jednotlicí koncovce vzniknuvší odpadnutím finálních samohlásek z původních tvarů rodu ženského a plurálu všech čísel naplňujíc tak pozdější předpoklady Rosovy o obecném rodu.¹¹⁴

Plachý využíval koncovky jednotlivých rodů značně variabilním způsobem neřídě se žádným pravidlem. Nejlépe je tato skutečnost patrná na rodě mužském, který je vzhledem k tématice spisu nejčastějším rodem řídicích jmen. Hojně se zde vyskytuje jak z dnešního pohledu správná kongruence rodu mužského, srovnej např.

*Tu biskup na kolena klekl /.../ žádaje pana Boha, s. I6;
Král na tom dosti nemáje, pravil že ..., s. I7;*

¹¹² Dvořák (1970, s. 105).

¹¹³ Dvořák (1970, s. 90).

¹¹⁴ Betts, Marvan (1991, s. 119).

Neb vida svatý..., že .../ pána boha nábožně žádal / aby ..., s. I172,

tak i zbývající dvě možné koncovky, viz např.

... svatý Virgilius ... o tom správu majíc kterak .../ k nim odeslal, s. I25;

... vzývající jméno pána ... otevřel, s. I211;

... slyšíc o dívích, ... velmi přátelsky k sobě ho zval, s. II16;

A po slavném svém mučedlnictví / stkvíce se velikými divy v též víře svých potvrzoval, s. I61;

Král ... souce ještě v pohanských bludích / ... k řece Rejnu se přibral, s. I192;

... obraz ... na prknech nosil ..., té souce jisté naděje že ..., s. II52.

Jedinou patrnou tendencí je fakt, že pakliže se již vyskytne první ze sady koncovek předpokládaná pro rod mužský, pak je řídící jméno vsutku maskulinem.

Rod ženský jako řídící jméno transgresivu se objevuje pouze zřídka (... *žádala, aby ... / chtěce ... Kristu pánu se poddati, s. I215; Kandyda náramně se divíc, a radujíc křest svatý přijala, s. I222; .../ a žádoucí křest ... přijímajíc, kmotru měla císařovou, s. II26; ...*). Jak je jasně patrné, ani tento úzký vzorek se nevyhýbá kolísání, byť vzhledem k tomu, že tvar pro rod ženský se svou formou shoduje s obecným tvarem přechodníku pro současnost, není možné rozhodnout, zda si autor byl vědom teoreticky správné kongruence nebo zda používal tvar, jenž mu s přihlédnutím k úzu připadal nejběžnější.

Neutra ve shodě s předpoklady Dvořákovými¹¹⁵ nebývají řídícími jmény už ze samé podstaty toho, co označují. Jedinou výjimkou je variabilní slovo *kníže* označující původně panského potomka, jež však v průběhu vývoje získalo bez ohledu na svůj gramatický rod mužskou kongruenci. Tomu odpovídá i stav v Plachého spise (*Kníže té země .../ souc již křesťanem / biskupa ... vítal / žádajíc, aby ..., s. I78; .../ kníže neodkládaje hned ... křest svatý přijal, s. I152; ...*). Vzhledem k očekávanému kolísání je určující především poslední příklad, neboť jak již bylo uvedeno výše, pakliže se objeví transgresiv rodu mužského, pak je i řídící jméno skutečně maskuliní.

Plurálové tvary transgresivu mají v *Mappě katolické* největší tendenci k zachování teoreticky náležitého kongruentního tvaru:

... v okolních krajinách bydleli / souce zpohaněli, s. I19;

Souce tehdy bojovní .../ snadno od svého kněze navedení byli, s. I49;

Vidouce jeho vroucnost ... ho ..., do Livoně poslali, s. I75;

.../ svatí odtud berouce se .../ všudy velikými divy se stkvěli, s. I155;

¹¹⁵ Dvořák (1970, s. 81 a 82).

.../ *a jsouce starostliví .../ božským jednáním lodi spatřili*, s. I234.

Tento jev je však postupně narušován častějšími příklady s tendencí k využívání obecného rodu. Na excerpovaném vzorku prvních 300 stran je dobře patrný autorův stupňující se sklon k hojnějšímu používání neutrální koncovky transgresivů. V první knize spisu plurálové tvary kolísají, ve zkoumané části druhé knihy už se variace nevyskytují a všechny tvary vyžadující plurálovou kongruenci jsou opatřeny přechodníkem nevyjadřujícím rodovou příslušnost.

.../ *a chtějíc se pomalu seznámiti ... do jednoho dvoru ... přišli*, s. II64;
.../ *a k tomu pohané křesťany sužujíc k modlářství nutili*, s. II88;
...; *předek před nimi měli / souc ... nejprvnější*, s. II2;
Okolo těch časův Židé majíc zášti, ...; ty tři .../ na lodičku vsadili, s. II15;
Žádali ho snažně aby u nich zůstal / slibujíc že ..., s. II32.

Variování různých koncovek bez ohledu na případnou kongruenci dostupuje v Plachého spise tak daleko, že se i ve výpovědi vztahující se k jedinému řídicímu jménu proměňují koncovky transgresivu:

Svatý Cyrill, a Methodius .../ souce slovanští apoštolé nařízení / a jdouc do Moravy, jiným ... k pomoci přispěli, s. I45;
Otto vědouc dobře / že .../ a nemoha sám .../ od nejvyššího biskupa ... požehnání uprosil, s. I78;
Oni pak zavoláni šli / kříž stříbrný před sebou nesouc / a ... litanii spívajíce, s. I96;
On ... podstatněji žádajíc býti vyučen / do rady vstoupil s svými mudrci /.../ tázaje se: co ..., s. II02;
Svatý Diviš jsouce biskupem..., a doslýchajíc že by... do Říma se vypravil / aby ..., s. II86.

Tento jev i kolísání v předchozích příkladech výrazně dokládají domněnku, že Jiří Plachý používal transgresivy intuitivně patrně na základě vlastní četby nebo přirozeně naučené hovorové normy a kongruenci tvarů nevěnoval přílišnou pozornost, byl-li si jí vůbec vědom. Případně existuje i možnost, že se na spisu podílelo více pisatelů, jejich práci Jiří Plachý redigoval.¹¹⁶

V *Mappě katolické* je tedy v otázce přechodníků pro současnost určujícím prvkem především sémantická platnost *nt*-ového participia podpořená neukončeností děje vyjadřovaného nedokonavým slovesem. Ostatní aspekty týkající se transgresivů

¹¹⁶ Srov. Linka, 2006.

jsou nepodstatné a nehrají významnou roli v konstituci díla.

3.6 Přechodníky vyjadřující předčasnost

Vzhledem k vzájemně se ovlivňujícímu vývoji slovesných vidů na jedné straně a odvozených participií na straně druhé měli barokní autoři v zásadě dvojí možnost, jak vyjádřit sekundární relativní děj předcházející ději hlavnímu. Diachronně starší možností navazující na slovesný systém původních indoevropských jazyků bylo *s*-ové participium, které v češtině implicitně značilo děj předcházející. S upevněním binární opozice dokonavosti u českých sloves se však výraznější a frekventovanější možností stávalo naopak *nt*-ové participium, tvořené však pouze od dokonavého slovesa, jež si s sebou nese význam ukončeného, a tedy nutně nesouběžného děje. K vyjádření kýženého významu předčasnosti jednoho děje před druhým v takovém případě bylo možno používat obecně častějších koncovek *nt*-ových, které byly i v hovorovém úzu známější a jejichž funkce byla jasnější, a výsledný význam byl určován pouze videm zdrojového slovesa.

Tato dvojnásobnost se odráží i v Plachého spise. V excerpované části spisu se vyskytuje celkem **214 tvarů**, jimž je možné přisoudit význam přechodníku pro předčasnost. Z tohoto počtu je **101 transgresiv** (47,19 %) utvořen jako participium *s*-ové a **113 transgresivů** (52,80 %) zastupuje participium *nt*-ové. Bez výjimky se jedná o slovesa dokonavá, čímž je v prvních případech podpořen význam ukončenosti a předčasnosti, v druhých případech je touto skutečností požadovaný sémantický odstín přímo konstituován.

U participií *nt*-ových, stejně jako u jejich nedokonavých protějšků vyjadřujících děj souběžný, výrazně převažuje generalizovaná koncovka *-c* (**88 tvarů**). **19 tvarů** připadá na koncovku s mužskou kongruencí (*-a*, *-e*) a pouhých **šest tvarů** má koncovku plurálovou (*-ce*). Dokonavost zdrojového slovesa vede ve vybraných případech k tvorbě neobvyklých tvarů (*vezma*, s. I54; *dosáhna*, s. I101; *opovrha*, s. I104; *budouc*, s. I149; ...), které by v současnosti odpovídaly nárokům na přechodník budoucí, ale je třeba si uvědomit, že takové tvary byly běžnou součástí dobového úzu a jejich určujícím sémantickým okruhem byla právě dokonavost odkazující k ději předcházejícímu.

Nejmarkantnějším poznatkem vycházejícím z excerpovaného materiálu je, že *nt*-ová participia dokonavých sloves a jejich kongruence vykazují podobnou tendenci jako v případě přechodníků pro současnost. Jak vyplývá z výše uvedených čísel, objevuje se zde ještě silnější sklon k používání tvarů obecného rodu bez ohledu na teoretickou

správnost kongruence, což místy vede k situaci, v níž u řídicího substantiva stojí z dnešního pohledu spisovná rodová příslušnost *s*-ového participia, avšak koordinálně připojené či ke stejnému jménu se vztahující *nt*-ové participium se odlišuje:

.../ **poj**av ho král za ruku, a v soukromé **odvedouc** veliké tajemství /... vypravoval, s. I121;

Svatý ... tam se **příplavíc** mnohý lid ... přivedl: **pob**yv tu ... do země ... se obrátil, s. I158;

...: mnohý počet lidu **pokřtíc** ... je posilňoval / po vyjití několik let **poručiv** starost .../ sám se uhnul do krajiny, s. I213;

.../ kteříž **přijdouc** pod hory .../ některý čas tu **pob**yvše, mnoho lidu pokřtili, s. II46.

Z pohledu přechodníků pro předčasnost je tedy zajímavější rozložení koncovek participia *s*-ového, neboť distribuce koncovek a závislé kongruence se u *nt*-ových participií výrazněji neliší od transgresivů pro současnost. *S*-ová participia tvořil Plachý očekávaným způsobem od minulého slovesného kmene a jejich valná většina, přesně **81 tvar**, připadá na koncovku s mužskou kongruencí (-, -v); plurálová koncovka (-še, -vše) tvoří zbyvajících **20 tvarů**. V excerpované části spisu se nevyskytuje koncovka s původní kongruencí ženského rodu (-ši, -vši), přestože se zde, byť řídce, objevují i řídicí feminina.

S přihlédnutím k tematické rovině textu nepřekvapí, že nejčastěji řídicí jména přináležejí rodu mužskému. Tato skutečnost se jednak odráží ve výše popsaném absolutním zastoupení tvarů, jednak způsobuje, že právě kongruence rodu mužského nejhodněji kolísá. Většina spojení však odpovídá současným nárokům na spisovnost.

.../ a tu **pob**yv mezi nimi .../ do Moravy ... **pospíšil**, s. I51;

...: **příšed** k svému ... cíli /.../ život svůj slavně **dokonal**, s. I87;

..., a knihu k obhájení ... **sepsav** / **pod**dal ji císaři, s. II7.

Na druhé straně se však omezeně vyskytují i teoreticky nesprávné koncovky nenáležející rodu mužskému:

..., a jej na cestu ... **přivedše** / odešel mezi .../ mnohé ... **získajíc** / a v pobožnosti utvrdíc do svého kláštera se navrátil, s. I147;

Dosedše na biskupství / **hned** ďábelské modly **pálil**, s. I176;

... **kterýžto** snažně též s pohany **pracovavše** od nich **ukrutně** byl zamordován, s. I185.

Femininní kongruence *s*-ového participia je řídká, protože řídicí jméno rodu

ženského se na excerpovaných stranách vyskytuje pouze dvakrát (*A vykonavše šťastně vojnu / k králi ... přijela /...*, s. I14; *Gejla dozvěděvše se, umínila*, s. I152) a ani kontextově k ženské kongruenci jiný transgresiv neodkazuje. Je zajímavé, že jí Plachý přisoudil výlučně koncovku považovanou za znak plurálu a že systémová koncovka rodu ženského (-ši, -vši) se ve spise vůbec nevyskytuje. Zdá se, že autor tuto možnost buď ze svého okolí, nebo ze své četby neznal, či ji zcela pomíjel jako morfém již natolik archaický, že pro něj neměl využití.

Podobná situace je u rodu středního, který se jako řídící podstatné jméno neobjevuje. Sporná je opět otázka slova *kníže (.../ léta 790. kníže Igwon / pozvav .../ jim slavné hody ... učinil*, s. I26; ...), ale jak bylo vyvozeno v předchozí kapitole, u Plachého jednoznačně dominuje přirozený rod mužský tohoto jména.

Zajímavé je zastoupení plurálových tvarů. Pokud se totiž v excerpovaném úseku *s-ové participium* vztahuje k jménu v množném čísle, pak je kongruence přes veškeré kolísání ostatních tvarů zachována:

Což když všechen lid uzřel / hned všech bludů pohanských zanechali / v roucho nevinnosti se oblekše / léta 886, s. I6;

Zase aneb opustivše víru /.../ mnohé okolní křesťanské krajiny ohněm i mečem hubili, s. I34;

.../ opustivše modloslužebnost ... Kristu Pánu, ... se poddali, s. I44;

...; bezbožní pohané jazyk mu uřezavše psům dali, s. I177;

.../ jiní se toho dozvěděvše / ... k Petrovi se zbíhati počali, s. I222.

S přihlédnutím k relativně úzkému vzorku plurálových příkladů je však nesnadné určit, zda se jednalo o náhodu v jinak velmi rozkolísaném užívání participií, nebo si Jiří Plachý uvědomoval spojitost mezi delší možnou koncovkou a plurálovým významem.

Jak vidno, přechodníky pro předčasnost jsou v *Mappě katolické* vyjadřovány dvojím způsobem, přičemž bez ohledu na typ použitého participia je určujícím především dokonavý vid zdrojového slovesa. Rodovou kongruenci zachovává lépe participium *s-ové*, ale tato skutečnost je způsobena pravděpodobně pouze malou četností oproti mírně častějšímu participiu *nt-ovému*.

3.7 Přechodníkové konstrukce s nejasnou sémantickou platností

Jinak stoprocentní rozdělení transgresivů po linii obou vidů narušuje v excerpované části díla pouze jediný případ participia *s-ového* utvořeného od

nedokonavého slovesa:

... *svatý apoštol nejprve na ostrov Sokotoru se přibral .../ a tu štípi v víru katolickou, přeplavil se do království ...*, s. II34.

Z uvedeného kontextu je jasně patrné, že se i v tomto případě jedná o přechodník pro předčasnost. Sloveso *štípi* je většinou chápáno jako nedokonavé.¹¹⁷ Vzhledem k tomu, že při užívání ostatních transgresivů Plachý dodržoval významové vyznění na základě dokonavosti zdrojového slovesa, je možno se domnívat, že v tomto omezeném případě se jedná o chybu, která navíc nemusela být způsobena odchylným použitím přechodníku, ale jen rukopisným nebo tiskařským opomenutím perfektivizující předpony (např. *vštípit*, ...).

Problematické z hlediska své významové platnosti jsou i případné pasivní přechodníky, jichž Plachý s oblibou používal a jejichž význam a formální struktura jsou i v současné češtině ne zcela jasné vzhledem ke konkurenci vlastních pasivních přechodníků a prostých pasivních přičestí:¹¹⁸

.../ *nejsa ještě ... znovuzrozen / slibem se zavázal*, s. II11;
Protož hněvem jsa rozpálen / kázal je ukrutně zmrskati, s. I227;
.../ *na těle souc potrestán při životě byl zachován*, s. I202;
.../ *a jsouc v víře potvrzen /... domův se navrátil*, s. II27;
...: *souce pokřtěn .../ hned svatý, a pobožný život vedl*, s. II38.

Tyto tvary jsou bez problémů srozumitelné díky zakotvení v kontextu vyprávěném v minulém čase, ovšem jejich systémové zařazení je složitější. Vystává například otázka, zda lze tyto příklady hodnotit jako přechodníky pro současnost (tvar pomocného slovesa *být*) či přechodníky pro předčasnost (dokonavost a zjevná resultativnost). Určujících je zde několik okolností: Předně je třeba si povšimnout, že Plachý na excerpovaných stranách ani jedinkrát neužil *s*-ový typ participia utvořeného od pomocného slovesa *být* (*byv*, *byvši*, *byvše*) patrně jej vůbec nemaje v osobním lexikonu. Dále je zajímavé, že tyto pasivní přechodníky jsou bez výjimky tvořeny od sloves s videm dokonavým, což zdůrazňuje jejich resultativní platnost. Neliší se tedy od přechodníků sponových vyjadřujících vlastnost řídicího jména (*žádostiv jsa*, s. I22; *souc pohan*, s. I39; *jsouce starostliví*, s. I234; ...), ale právě resultativnost či lépe stavový

¹¹⁷ *Vokabulář webový* má *štiepiti*, ned., pěstovat, zvelebovat; *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* uvádí nedokonavé *štípi* a dokonavé *vštípi*.

¹¹⁸ AMČ 2 (1986, s. 155).

význam těchto spojení způsobuje jejich systémovou nezařaditelnost. Tato skupina transgresivů nejnápadněji ilustruje postupnou ztrátu své původní predikativní schopnosti a pokles v pouhé vyjádření příznaku. S přihlédnutím k relativní četnosti těchto přechodníkových spojení je patrné, že už v době barokní přechodníky stály na pomezí dvou syntaktických funkcí – původnější funkce predikativní a novější atributivní.

3.8 Různopodmětné konstrukce

Konstrukce, v nichž se řídicí člen transgresivu nerovná podmětu hlavní skladební dvojice, se objevovaly v průběhu celého vývoje českého jazyka, ale jejich četnost značně kolísala, přičemž se zejména v době humanistické a barokní jejich počet zvyšoval. Důvody tohoto zmnožení jsou různé a v úplnosti stále neobjasněné,¹¹⁹ nejpravděpodobněji se jedná o střet protichůdných tendencí ve vývoji transgresivů. Starší tendence, vlastní i některým jiným indoevropským participiím, mířila k vlastní predikaci přechodníkového spojení, novější tendence, začleňujíc transgresivy pevněji do struktury výpovědi, zdůrazňovala atributivní význam přechodníků. V Plachého spise se tyto tendence střetávají snad i pod vlivem hovorové češtiny blízké kazatelskému stylu autorovu, která v některých případech různopodmětné konstrukce zakonzervovala jako adverbializované pozůstatky.¹²⁰

V excerpované části *Mappy katolické* se oproti svým stejnopodmětným protějškům různopodmětné konstrukce vyskytují zřídka, je tedy možné probrat je jednotlivě.

Relativně jasnou skupinu tvoří silně omezené případy, v nichž je predikace vyjádřená transgresivem dominantní do té míry, že není ani kontextově závislá na určitém slovese.

... *Valentýna na biskupa posvětil. Vedouc* [sv. Valentýn] *tedy znovu s Pasovskými pilnou práci pohané s kacíři, Ariány se spolčili*, s. II50;

Svatý Petr ... založiv/ rozeslav mnohé svaté muže .../ aby ..., s. II54;

.../ to jest léta 51. [svatý apoštol] poručiv svatému Linu, a svým dvěma jáhnům .../ lid křesťanský ... odešel, s. I201;

Královský prorok ...; o nich jim vděčně připomínajíc, a řkouce: Lid kteréhož jsem neznal sloužil mi, s. II33.

Je jasně patrné, že mnohé jevy tohoto typu jsou zastřeny značně chaotickou

¹¹⁹ Dvořák, 1970, s. 21 a dále.

¹²⁰ Dvořák, 1970, s. 24.

interpunkcí použitou v celém spise, ale v těchto případech se jedná o čistě různopodmětnou formulaci proti kontextuálním konstrukcím probíraným dále. Je potřeba upozornit ještě na podobný případ dominantní predikace ve výpovědi ..., *a jako řka jedním vrzem tam vešlo*, s. II55, v níž je transgresiv použit jako součást frazému, a v této podobě ustrnula i nesouvisející kongruence rodu mužského.

Systemová různopodmětnost je obsažena také v konstrukcích, ve kterých transgresiv nezávisí na verbu finitu, ale naopak na neurčitém tvaru infinitivním:

.../ dal je zmrskati, a z města vystrčíc brány pevně uzavírati, s. I226;
... umínil arcibiskup goánský ... biskupy ... dati jímati, a vyučíc římským řádům na biskupství je potvrditi, s. II39.

Jak vidno, v obou případech je tato skutečnost způsobena odsunutím významové části výpovědi do konstituentu předmětu po plnovýznamovém slovese *dát*. V okamžiku, kdy by bylo toto direktivní sloveso ze skladby výpovědi vypadlo, jednalo by se o běžné stejnopodmětné konstrukce.

V ostatních případech, jež by bylo možno hodnotit v určitém smyslu jako různopodmětné, již nedominuje predikativní funkce transgresivu, ale tato je oslabována různými okolnostmi, které zastírají, že se ve skutečnosti jedná o kontextuální vztah ke stejnému podmětu. Ukázkovými jsou z tohoto hlediska následující výpovědi:

Potom pak když Jindřich Markrabě, a Bernard knížata saská podmanivše sobě ten lid, první z nich východním, a druhý západním Slovákům rozkazoval, s. I32;
.../ což slyšíc lid v počtu nesčíslný v pána Krista uvěřili, s. II87;
...: lid opustiv své bludy / Krista pána následovali, s. II91;
Mezi nimižto nejpřednější Šimon Samaritán [byl] /...; tak o sobě mnoho smejšleje / že ..., s. I202.

V prvním uvedeném případě je přechodník v plurálovém tvaru vztažen k oběma knížatům, ale následující verbum finitum v singuláru odkazuje ke každému knížeti samostatně. Dvě následující výpovědi operují s kolektivním významem slova *lid*; transgresiv je vztažen k samotnému jménu, ale určité sloveso už k plurálovému významu množství. Poslední případ je způsoben elipsou plnovýznamového slovesa *být* v první části výpovědi, na první pohled se tedy zdá, že přechodník v druhé části stojí sám o sobě bez ohledu na implicitní vyznění existence v počátku výpovědi.

Silnější chápání predikace vyjádřené transgresivy je spatřováno i v konstrukcích, v nichž je přechodník k ostatku výpovědi připojen spojkou, a to jak parataktickou, tak i

hypotaktickou.

Biskup vzáv knihu ..., a oznamoval / a z nich dokazoval ..., s. I5;
Týmž způsobem svatý ... náramně jsa žádostiv / ale žádosti své k žádoucímu nemoha přivést konci / aspoň ... odeslal, s. I22;
Nejstarší z nich ... vyznal .../ že válkou od krále přemožení sou: protož své bohy opouštějíc / že pana boha živého poznávají, s. I82;
.../ on nechtěl nic vzíti, a řkouce/..., s. II17.

Dvořák dokazuje, že podíl přechodníků připojených spojkou v průběhu staletí výrazně klesá,¹²¹ ale ani v období barokním tento jev zcela nezaniká. Výrazně četnější jsou obecně spojky koordinačního typu *a* a *i*, ale jak je patrné z příkladů, Plachý relativně často užívá i ostatních typů spojek. V obou výše zmíněných výpovědích s hypotaktickými spojkami se však zřejmě jedná o více či méně zmatečnou větnou stavbu, v níž snaha vyjádřit velké množství informací zbytečně komplikuje syntax.

3.9 Shrnutí poznatků o Plachého přechodnících

Přechodníky a jejich konstrukce jsou organickou součástí *Mappy katolické* Jiřího Plachého, jehož styl díky dlouholeté kazatelské činnosti a blízkostí k hovorovému jazyku vyniká svou persuasivní funkcí a čtivostí. Plachý užíval přechodníky k dokreslování situací a dějů a z funkčního hlediska jim přikládal spíše ilustrativní funkci. Oproti průměrné četnosti přechodníků v dobové literatuře Plachého spis zaostává, ale tato skutečnost je způsobena vyšším množstvím ostatních slovesných tvarů, jimiž je *Mappa katolická* nasycena.

Plachého transgresivy vyjadřují svůj význam na základě vidu zdrojového slovesa, starší sémantická platnost samotných participií je zatlačena do pozadí. Přechodník pro současnost je tvořen bez výjimky *nt*-ovým participiem od nedokonavých sloves. Naopak kongruence rodových koncovek značně kolísá a ve velké míře tíhne k obecnému rodu (*vedúc, opuštějíc, souc, ...*), byť ani tento tvar není dominantní.

Složitější situace je v otázce přechodníků pro předčasnost. Zde se i v Plachého díle střetávají protichůdné tendence ve vývoji českých transgresivů. Přibližně polovina všech přechodníků pro předčasnost je vyjádřena s pomocí participia *s*-ového (*poznay, dozvěděvše, ...*), zbývající většina je utvořena opět s pomocí participia *nt*-ového s tím rozdílem, že tentokrát je použito jen dokonavých sloves. Rodová kongruence je v obou

¹²¹ Dvořák, 1970, s. 50.

případech variabilní, ale *s*-ové participium provázanost koncovek a mluvnických rodů zachovává z dnešního pohledu věrněji.

Různopodmětných konstrukcí se v *Mappě katolické* nachází minimum a ve většině případů se navíc jedná o kontextuální stejnopodmětnost či o zmatečnou interpunkci, která zbytečně zdůrazňuje predikativní funkci transgresivu.

Stav přechodníků v Plachého spise odpovídá přes některé nářeční odchylky střednímu literárnímu stylu své doby a celé dílo je charakteristické svou hovorovostí a zaměřením na obsah řečeného. Čistě jazyková stránka v takovém případě podstupuje do pozadí, což zasahuje i praktické používání transgresivů.

4. HAMMERSCHMIDOVA KRONIKA KLATOVSKÁ

4.1 Obecný výklad

Jan Florián Hammerschmid byl výraznou postavou českého baroka. Narozen roku 1652 ve Stodu u západočeského Chotěšova,¹²² rozhodl se již v mládí pro církevní dráhu. Vystudoval jezuitské gymnasium i akademii a záhy do řádu Tovaryšstva Ježíšova vstoupil. Mnoho let působil v oblasti jižních Čech (mimo jiné i v Českých Budějovicích, Kamenném Újezdě a v Klatovech). Posléze však přešel do Prahy a jsa poctěn mnoha církevními tituly kázal i v chrámu Matky Boží na Staroměstském náměstí. Během svého života byl mimořádně literárně aktivní, vzhledem ke své církevní službě se věnoval především sakrálním tématům, ale zabýval se i obecnou a regionální historiografií ve vztahu k významným církevním událostem či místům.¹²³ Mezi jeho nejvýznamnější díla bývají řazeny rozsáhlé kroniky Českých Budějovic, Prahy, Kutné Hory a dalších měst, z nichž některé se zachovaly pouze v rukopisech. Dále sepsal obširné životopisy některých apoštolů a drobnější práce zaměřené na církevní dějiny. Hammerschmid zemřel v zimě roku 1735.

Kronika klatovská v sedm dílů rozdělená (Hammerschmid důsledně používá podle tehdejších pravopisných zvyklostí adjektivum se zdvojeným konsonantem *klattovská*) je rozsáhlý spis zabývající se historií města Klatov s důrazem na rozvíjející se mariánský kult. Tento kult v oblasti rostl ve spojení se zázračným obrazem Panny Marie, jenž měl podle dobových zpráv dne 8. července 1685 ronit krev.¹²⁴ Klatovy hostily od roku 1636 jezuitskou misii, která ve městě vybuodovala barokní kostel a řádovou kolej se seminářem, ale teprve díky obrazu Panny Marie Klatovské se město stalo poutním místem a významnou oporou katolické strany v kraji. Hammerschmid věnuje tématu rozsáhlé pojednání, v němž se zabývá i vznikem samotného obrazu, a ve shodě s barokní snahou o působnost literárního díla směřuje k této zázračné události celou dějovou linku kroniky od legendárních zakladatelů z pohanského rodu kněžny Burky¹²⁵ přes postupný rozmach a následné vítězství křesťanstva v kraji. Autor zdařile mísí čistě popisné historiografické pasáže s nábožensky procítěnými kapitoly, které nezastírají ani svůj misijní účinek v konfesně rozbouřených zemích Koruny české. Tyto partie jsou patrně neúmyslně odlišeny i stylově a mluvnicky, jak bude podrobně

¹²² Forst, 1993.

¹²³ Tamtéž.

¹²⁴ Hammerschmid, 1699, s. 191 a průběžně dále.

¹²⁵ Hammerschmid, 1699, s. 5 a dále.

ukázáno dále. Přes toto promyšlené směřování díla však Hammerschmid nezapomíná ani na čistě historiografickou stránku a snaží se pokud možno co nejúplněji pojednat o legendární i zaznamenané historii regionu.

Kronika klattovská byla vyhotovena v tiskárně Samuela Beringera v roce 1699 s dovolením arcibiskupské censury.

4.2 Četnost a procentuální zastoupení přechodníků

Vzhledem k faktu, že Hammerschmidova kronika je historickým pojednáním se značnou dějovou nasyceností, vyskytují se přechodníkové konstrukce v relativně hojném počtu, avšak hustota tohoto výskytu kolísá podle druhu pojednávaných témat, jež lze přibližně rozdělit do tří skupin. V nábožensky zjitřených částech ovlivněných dobově módním konceptuálním slohem (kupříkladu začátek šesté kapitoly druhého dílu kroniky)¹²⁶ se transgresivy objevují vzácně; podobně není hojnost přechodníkových tvarů vysoká ani v popisných či metodologicky čistě historických pasážích, kde jsou předkládána strohá fakta řazená podle letopisných údajů (čtvrtá kapitola čtvrtého dílu¹²⁷). V tomto smyslu extrémní je část mezi stránkami 120 až 128, v níž je možno nalézt pouhé dva tvary transgresivů, což dalece zaostává za průměrem celého díla. Pakliže však autor přechází ve svém vyprávění k dějově jakkoli význačným nebo k akčně a detailně pojatým scénám, četnost transgresivů – ale i jiných participií – je navýšena ve snaze vyjádřit co možná největší počet popisných dějů:

*... jeden z žákův pro jistou knihu z kostela vyslaný / **jsa** před kostelem / zaslechl hřmot okolo kněžského domu: **poznav** pak / že jsou pohané / chtějí něco zlého působiti / spěšně **vejda** do kostela / oznámil spívajícím / že pohané jsou v kněžském domě / a že je hledají / aby je pobili. **Vyrozumíce** to Světislav z kostela vyšel / ...¹²⁸*

Jak je vidět, spolu s nárůstem počtu participií se zvyšuje i syntaktická složitost vět, avšak místo souřadných souvětí obvyklých v současné češtině autor dává snad po vzoru latinských spisů přednost vysokému počtu participií, patrně aby hierarchicky rozlišil důležitost jednotlivých dějů. Z této jednoduché skutečnosti lze vyvodit závěr, že Hammerschmid používá participia s velkou péčí a stylistickým důrazem, neboť jejich případným využitím ovlivňuje dynamiku a vyznění celého textu.

S přihlédnutím k jednomu z cílů této diplomové práce ilustrovat používání a

¹²⁶ Hammerschmid, 1699, s. 46.

¹²⁷ Hammerschmid, 1699, s. 142 a dále.

¹²⁸ Hammerschmid, 1699, s. 63.

výskyt přechodníkových tvarů ve vybraných dílech barokní literatury lépe než obecná konstatování poslouží statistická data. Z počtu 150 excerpovaných tištěných stran byly získány reprezentativní výsledky ukazující vysoký počet transgresivů v Hammerschmidově spisu. Počet stran je poloviční proti předcházejícímu zkoumanému dílu Jiřího Plachého, neboť tištěné strany kroniky jsou přibližně o polovinu větší. Celkem bylo ve zkoumaném úseku *Kroniky klattovské* nalezeno **380** participií *nt*-ových a *s*-ových bez započtení odvozených deverbálních adjektiv, z čehož vychází průměrný výsledek **2,53** přechodníků na tištěnou stránku.

Pro jasnější představu byly v prvním díle Hammerschmidovy kroniky (rozsah stran 2 až 35) přepočteny všechny slovesné tvary včetně neurčitků (spojení infinitivu a modálního či fázového verba finita bylo počítáno za dvě jednotky) a samostatně užitých participií *t*- a *n*-ových, přičemž zvlášť byly kladeny tvary derivovaných adjektiv. Výsledný stav se vyšplhal na 995 slovesných tvarů a 24 deklinovaných procesuálních adjektiv. V tomto počtu byly přechodníky zastoupeny celkem 109 výskyty. Toto číslo značí, že v prvním díle kroniky, který se z hlediska výše zmíněných tematických celků příklání k prostému historiografickému popisu událostí, tvořily přechodníkové tvary **10,95 procent** všech slovesných tvarů bez započtení odvozených slovesných adjektiv. Tato hodnota převyšuje asi o třetinu průměrnou distribuci přechodníků v barokní literatuře 17. století tak, jak ji uvádí Dvořák ve svém článku v *Naši řeči*,¹²⁹ ale je potřeba podotknout, že dělení po jednotlivých staletích použité ve zmíněném článku je spíše orientační a kronika vydaná na samém konci 17. století odpovídá svým stylem spíše baroku století následujícího. Vhodnější je proto použít Hubáčkův novější výpočet četnosti transgresivních tvarů,¹³⁰ který uvádí nepatrně nižší procento – přesně 6,03 % – a dokládá, že postupný kvantitativní úbytek přechodníků v češtině lze dokumentovat již od 17. století. Popsaný vyšší výskyt přechodníků však bezpochyby souvisí s historiografickým charakterem Hammerschmidovy kroniky a výše zmíněnou snahou autora o účelnou dynamizaci textu.

Stojí také za připomenutí, že ve srovnání s přecházejícím spisem Jiřího Plachého obsahuje Hammerschmidova kronika vyšší procentuální četnost transgresivů, ale v absolutních číslech naopak zaostává, což mírně relativizuje výpočty Dvořákovy i Hubáčkovy.

Z 380 transgresivů užitých v celé excerpované pasáži kroniky je participium *nt*-

¹²⁹ Dvořák, 1983b, s. 180.

¹³⁰ Hubáček, 1998, s. 279.

ové jednoznačně převládajícím tvarem, jsou zastoupeny **86,32 procenty**, tedy **328 tvary**. Na participium *s*-ové připadá zbývajících **13,68 procent**, přesně **52 tvary**.

4.3 Posice přechodníkových konstrukcí ve větě a související interpunkce

Posice přechodníkových konstrukcí se v kronice odvíjí od sémantické platnosti jednotlivých transgresivů. Při Hammerschmidově tendenci klást určitá slovesa na konec výpovědi je přirozené, že mírně převažuje anteposice transgresivu před konjugovaným přísudkem, avšak do tohoto základního stavu se promítá i významová souslednost času hlavního a relativního. Tak ze všech vět i souvětí obsahujících přechodníkovou konstrukci s významem děje současného anteposice připadá na **128** případů a postposice na rovných **70** případů. Naopak ve větách obsahujících konstrukci s významem děje předcházejícího ději hlavnímu anteposice převládá výrazněji – celkem je užitá ve **123** případech, kdežto postposice se vyskytuje v pouhých **15** větách.

Na vysvětlenou je potřeba dodat, že Hammerschmid při líčení dějově napjatých historických scén nezdůrazňuje využívá koordinačně propojených přechodníků (např. *Kterýžto Theobald ... správu zase k sobě **přijmouce** / a **zřídí** své panství .../ do Prahy se **obrátil** /...¹³¹), tudíž součet výše zmíněných čísel neodpovídá přímo celkovému počtu přechodníků v excerpované části kroniky, ale pouze počtu vět a souvětí nesoucích v sobě přechodníkovou konstrukci.*

Často také dochází k situaci, v níž je konstrukce přechodníku velmi vzdálena od verba finita. Typicky se jedná o rozsáhlé barokní souvětí či přímo o periody; transgresiv je umístěn blízko podmětu, k němuž se vztahuje, a naopak přísudek je až na konci složené výpovědi. Jako dobrý příklad poslouží relativně umírněné souvětí ze strany 53:

*Rohmil to u sebe **rozvažujíc** / že by sám s svými křesťany proti pohanům neobstál: aby klatovští křesťané proti pohanům bojující zahubení nebyli / **slíbil** jim tu jistou noc / kterou .../ na pomoc přijíti.*

Jiným případem posice transgresivu ve větě je oddělování konstituentu přechodníku od vlastní věty grafickými interpunkčními prostředky. Interpunkci v Hammerschmidově kronice nelze obecně považovat za pausovou, neboť není možno předpokládat, že by byl spis vzhledem ke svému rozsahu určen k hlasitému přednesu. Dělení výpovědi je proto založeno spíše na sémantických pravidlech oddělování po linii téma/réma, ale proniká sem i hledisko syntaktické, jak je vidět například ve výše

¹³¹ Hammerschmid, 1699, s. 96.

uvedené větě ze strany 53, jež by bylo možné posuzovat již moderními syntaktickými pravidly. Všechny tyto tendence se však mísí a žádná hypotéza týkající se interpunkce neobstojí stoprocentně. Transgresiv a připojené větné členy jsou ve valné většině případů odděleny od ostatní výpovědi interpunkčním znakem, pouze v okamžicích těsné blízkosti zůstávají neoddělené.

*On pak popravni mistr ve třech dnech se **roznemoha** umřel*, s. 9;
*Čimislav tehdy tento dvůr všemi potřebami **opatřice** způsobil to*, s. 15;
*... tehdy se **smluvíce** studýnku otevřel*, s. 20;
*Potom příměří **učinivše** na tom se snesly / aby ...*, s. 67;
*... / a tu ... bytem byl své panství **spravujíc***, s. 112.

Na druhou stranu se vyskytují případy, v nichž autor považoval za důležité i takto těsná spojení oddělit.

*Čimislav život skonil / **maje** věku svého 79 let*, s. 24;
*... vyšli / uctivě jej **vítajíce***, s. 55;
*A jak tu pobožnost vykonal / **poručě** se pánu*, s. 61;
*... od něho žádali / **nelitujíce** ...*, s. 128;
*... / na svá místa zasedli / **očekávajíce** příčinu*, s. 140.

Specifickým případem tohoto oddělování jsou následující shluky vět, jež by bez vztahu k použité interpunkci byly z dnešního pohledu hodnoceny jako souvětí:

*... se zdržoval. **Užívajíce** v tom velice rozšafnosti*, s. 113;
*... a knížetem českým byl volen Kunderát kníže moravské. Ten **maje** ...*, s. 113;
*... klatovští obyvatelé ... nešťestí v těch letech zakusovali. **Vzpomínajíce** na předpovědění ...*, s. 114;
*Bydlel tu při kostele velkým jeden možný měšťan / jenž ... / jménem Martin z Byslav. Ten **maje** jednu sestru ...*, s. 138.

Z hlediska jazykozpytné teorie je možné tyto případy posuzovat dvěma způsoby. Na jedné straně může jít o různopodmětné konstrukce, protože druhý sled vět za tečkou a velkým písmenem se dále vztahuje k jinému podmětu a konstituent s přechodníkem se tím stává prvkem se sekundární větnou predikací; na straně druhé lze toto spojení hodnotit jako jediné souvětí graficky rozčleněné podle interpunkčního úzu odlišného od dnešního stavu. Druhé možnosti nahrává sémantický větný rozbor, který ukazuje, že přechodníková konstrukce je vskutku závislá na předchozí výpovědi.

4.4 Plán fonetický

Z hlediska fonetiky tvoří Hammerschmid přechodníky podle očekávaných pravidel a jeho tvary nijak výrazně nevybočují ani nenabývají díky odlišné zvukové stránce jiných fonologických významů. Jako nejzávažnější se jeví některé odchylky v kvantitě samohlásek. Kolísání délky v kmeni se vyskytuje pouze u přechodníků slovesa *vidět*, například *Vidouce pak ... dvořané ... a ... ale císař vídouce ...* (oba zmíněné výskyty jsou k nalezení nedaleko od sebe na s. 108, což dokládá buď nepečlivý tisk, nebo skutečně nahodilé kolísání Hammerschmidova úzu).¹³² Změny kvantity v koncovce jsou častější (*hospodařice*, s. 6; *chodice*, s. 7; *doplnice*, s. 151;...), ale jejich výskyt v kronice je obecně minimální a většina transgresivů je po čistě fonetické stránce utvořena shodně s novou češtinou.

4.5 Konkurence participií a deverbálních adjektiv

Osamocenou odchylkou tvořící teoretický problém jsou předpokládané transgresivy kupříkladu ve výpovědi *.../ také pohané jako nějaké divadlo v velikém množství se hrnoucy mezi křesťany se před kostelem míchali:* (s. 58) nebo *A tak povstanoucy Oldřich kníže ode hry / poručil ...* (s. 85). Zde jasně vyvstává problematika dobového tiskařského úzu, neboť na koncovku tvaru *hrnoucy* (v originále je slovo vytištěno podle předobrozenecké pravopisné zvyklosti *hrnaucy*) lze pohlížet několika odlišnými způsoby. Při pohledu na barokní rozkolísané tvary participií a odvozených dějových adjektiv procesuálních totiž není možno stanovit přesnou hranici mezi oběma skupinami. Kromě samotných morfologických jevů a otázky geneze těchto tvarů se na nejistotě podílí i tiskařská grafika, která často umožňuje několikerou interpretaci. Pro ilustraci lze zmínit například konkurenční spojení *pohané chtící*¹³³ – v originálním tisku je slovo zapsáno *chtjcy*, což by bylo možno chápat jako kongruenčně nenáležitý tvar přechodníku pro současnost se starou koncovkou pro ženský rod, jak ji uvádějí některé dobové mluvnické¹³⁴; nebo je zde možno vyvodit tvar derivovaného adjektiva, v němž *-y* po sykavce zastupuje podobně jako předcházející *-j-* dlouhé *-í*. Podotknu, že pravděpodobně pro tuto nejistou hranici je v Dvořákově monografii zavedeno názvosloví dělicí transgresivy na jmenné a složené tvary po způsobu adjektiv (*jda, jdouc, jdouce* proti *jdoucí* stejně jako *mlád, mláda, mládo* oproti *mladý, mladá,*

¹³² Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny ani *Vokabulář webový* toto kolísání u slovesa *viděti* ve kmeni nezachycují.

¹³³ Hammerschmid, 1699, s. 63.

¹³⁴ Např. v Rosově *Čechořečnosti* (Betts, Marvan, 1991, s. 130).

mladé).¹³⁵ Podle této logiky by pak výše zmíněné tvary byly buď přechodníkem pro současnost se starou koncovkou a nenáležitou kongruencí, nebo prostým dějovým adjektivem *hrnoucí se* a *povstanoucí* (druhý transgresiv navíc vyjadřuje předčasnost pomocí vidu a nikoli typu původního participia stejně jako mnohé přechodníky pro předčasnost, jak bude ukázáno v příslušné kapitole; dnešní náležitý tvar by byl *povstanuvší*). Vzhledem k tomu, že Hammerschmid jinak nepoužívá ve své době již zastaralou koncovku *nt-ového* participia pro rod ženský a na druhé straně využívá relativně vysoký počet odvozených adjektiv, lze usoudit, že v těchto konkrétních případech se jedná o deverbální adjektiva.

4.6 Přechodníky vyjadřující současnost

Ve shodě s implicitní tezí vyslovenou s různou mírou otevřeností a jistotou v excerpovaných mluvnicích v první části práce většina Hammerschmidem použitých přechodníků utvořených od nedokonavého slovesa vyjadřuje sekundární děj současný s dějem hlavním. Přes několik váhavých výjimek, jež budou probrány dále, je tato skutečnost zcela určující a v otázce významu transgresivů je protiklad dokonavého – nedokonavého slovesa pro teorii i samotné užití barokních přechodníků mnohem důležitější než diachronně starší oposice participií *nt-ového* a *s-ového*.

V otázce tvarosloví a rodové kongruence jednotlivých tvarů je situace složitá a značně rozkolísaná. Hammerschmid je věrný dobovému úzu doloženému i z excerpovaných barokních mluvnic, tudíž každé jeho sloveso je teoreticky schopno bez vztahu k vidu vytvořit oba transgresivy. Přechodníky vyjadřující děj souběžný s dějem hlavním jsou ve valné většině utvořeny od nedokonavých sloves pomocí rodově odlišených koncovek participia *nt-ového*. Tato skutečnost však zpětně neznamená, že každé participium *nt-ové* vyjadřuje děj souběžný nebo současný. Z celkového počtu 328 tvarů nese jen **218** participií *nt-ových* význam děje souběžného a tyto jsou bez výjimky utvořeny z nedokonavých sloves; zbylé tvary připadají na jiné sémantické okruhy, jak bude pojednáno v další kapitole. Tento poměr lze vyjádřit i procentuálně – **66,46 procent** všech participií *nt-ových* vyjadřuje stejný význam, jaký by jim byl přisouzen v současné češtině.

Hammerschmidova rodová náležitost tvarů je značně kolísavá, distribuce koncovek se jeví jako zcela náhodná a každý rod vyjma rodu mužského může být

¹³⁵ Dvořák, 1970, s. 12 a dále.

vyjádřen všemi koncovkami. Rodová kongruence se nezřídka mění i v jediném souvětí u stejného podmětu:

*Léta 1182. .../ kníže Frydrych **maje** jiného biskupa voliti / poslal pro knížete .../ aby při volení nového biskupa byl / **nechtíce** toho bez něho učiniti, s. 112.*

Přes uvedené kolísání je však možné v otázce kongruence vysledovat několik statistických tendencí. Rod mužský může být vyjádřen kteroukoli koncovkou, ale pakliže je použit první tvar participia *nt*-ového (zakončený na *-e*, *-a*), pak ve většině případů náleží očekávanému mužskému rodu. Tato skutečnost ovšem nevylučuje, že u mužského rodu není na jiném místě použit nenáležitý tvar:

*...: však **vída** že ... se sběhlo / po nich se daleko pustiti nesměl /...*, s. 19;
*... moudře jim **odpovídaje** Vitan / vypravoval zřetelně / že ...*, s. 41;
*.../ že **nemaje** známosti .../... častokráte ... se ... na to vypytał /...*, s. 71;

ale naopak:

*Đábel ... poznával / **vidíce** jak mu svých ctitelů mnoho ubývá /...*, s. 59;
*... dávno předpověděl .../... v své knize nazvané ... takto **píšíc** ...*, s. 74.

Tento stav dobře koresponduje s požadavkem Rosovým, který sice připouští všeobecné použití obecného rodu, ale u mužské kongruence upřednostňuje příslušnou formu.¹³⁶ Jedinou výjimku u Hammerschmida tvoří spojení *... jest pohřbená / mnoho let tu **odpočívaje*** ze strany 104, v níž tvar pro mužský rod přináleží femininnímu podmětu. Vzhledem k její osamocenosti je však možno tuto větu považovat za autorské či tiskařské opomenutí.

V souvislosti s distribucí koncovek pro mužský rod je třeba upozornit, že v excerpované části kroniky se ani jedinkrát nevyskytují problematické přechodníky, které by mohly způsobit nejasnosti svým tvarem homonymním s formou 3. os. sg. ind. přítomnosti (např. *kupuje, kryje*).

Je překvapivé, že rod ženský nekolísá podobným způsobem, kromě výše zmíněné výjimky se u něj nevyskytuje první ani druhá koncovka participia *nt*-ového. Hammerschmidova kongruence ženského rodu se tedy zcela přiklání ke koncevce plurálové v rozporu s hypotézami dobových jazykozpytců:

*Mezitím **jsouce** paní ... smutná / nepominula ... tam choditi, s. 14;*

¹³⁶ Srov. opět Betts, Marvan, 1991, s. 119.

Slavonka .../ již ovdovělá /jsouce také věkem sešlá, s. 65;
Mařena ... obávajíce se .../ do Čech se ... odebrala, s. 94.

Pro rod střední není možno v kronice nalézt dostatečný počet příkladů. Rodová kongruence přechodníku by byla možná pouze v několika málo případech, v nichž je použit podmět *kníže*, ale tady Hammerschmid využívá sémantickou shodu s přirozeným rodem mužským, byť kongruence přechodníku opět kolísá.

Kníže ... nábožně umřel /... jsa bohobojným, s. 67;
... kníže Voldřich maje .../ potěšil je, s. 81;
... jemuž se kníže divíc / zase ... pobídl, s. 85;
... kníže pak ... jsouce / 12 lét starý /... bytem zůstával, s. 106.

Plurálová kongruence je narušována výrazně menší měrou a stejně jako u rodu ženského se jasně přiklání ke koncovce *-íce, -ouce*, která je však v tomto případě z hlediska vývoje jazyka považována za správnou. Je proto možné učinit závěr, že kromě dvou výjimek (*posavád pohané / ne tak z přinucení / jako samochtíc / vyprovázeli ...*, s. 38 a *dobře se vždycky chovajíc / potomně i zase do vzácných rodů ... přišli*, s. 95) Hammerschmid pečlivě dodržuje předpokládanou kongruenci plurálových tvarů.

Tato skutečnost je však patrně způsobena všeobecnou převahou této třetí koncovky chápané dnes jako příznak plurálové kongruence v Hammerschmidově kronice. Z počtu 218 participií totiž připadá na **143 tvarů** zakončených na *-ce* (*neznajíce*, s. 19; *jdouce*, s. 62; ...) jen **75 forem** se zbývajícími dvěma koncovkami (*nemaje*, s. 31; *důvěřujíc*, s. 50; ...) bez ohledu na rodovou kongruenci. Tento jev je poněkud překvapivý, neboť nesouhlasí s historickým vývojem, se skutečnou kongruencí tvarů ani s dobově postulovaným obecným rodem, který mířil k vyrovnávání na neutrální tvar skončený na *-c*. Skutečnost, že silně převažují tvary pro plurál, nemá žádný universálnější význam, je pouze s podivem, že Hammerschmid se přiklání k relativně nejdelší z použitelných forem. Na stranu druhou je tato forma transgresivu patrně nejvýraznější opticky i foneticky a nedochází tedy k možným záměnám s jinými tvary téhož slovesa.

4.7 Přechodníky vyjadřující předčasnost

Přechodníky pro předčasnost jsou v Hammerschmidově kronice vyjadřovány bohatším repertoárem tvarů, než jak je tomu u přechodníků pro současnost. Kromě

očekávaných participií *s*-ových jsou často využita i participia *nt*-ová; společným znakem těchto tvarů však je, že jsou konjugovány od dokonavých sloves kromě dvou výjimek, jež budou popsány v další podkapitole. Z celkového počtu 380 přechodníkových tvarů na 150 excerpovaných stranách kroniky vyjadřuje formu děje předčasného **160** přechodníků, z toho připadá na *nt*-ové participium **108 tvarů** a na *s*-ové participium **52 tvary**. Stojí za pozornost, že všechna *s*-ová participia vyjadřují děj předčasný k hlavnímu ději věty, kdežto u participia *nt*-ového vyjadřuje děj předčasný pouze **33,54 procent** použitých tvarů, jak bylo naznačeno již v kapitole o přechodnících pro současnost. Podle excerpovaného vzorku autor mezi oběma participii nerozlišuje, přisuzuje jim patrně stejný nebo velmi podobný význam střídaje je značně nahodile i v rámci jedné výpovědi či koordinovaného spojení.

Theobald ... správu zase k sobě přijmouce / a zřídív své panství ..., s. 96;

A tak vezmouce oni to tělo ... s císařem se pěkně / a uctivě rozžehnavše /... s knížetem uctivě poděkujíce /... se ... do kraje svého ubírali, s. 110.

Nepodařilo se ani prokázat, že by některé sémantické okruhy sloves inklinovaly k vyjádření přechodníku za použití určitého participia; na druhou stranu v kronice nelze nalézt sloveso, jež by význam předčasnosti vyjadřovalo za pomoci obou participií kolísajíc mezi nimi. Otázka, nakolik je propojení určitých sloves s participii pevné a zda bylo toto spojení dáno dobovým územ, autorovou zvyklostí či nějakou jinou okolností, tedy zůstává otevřena, ale pravděpodobně se zde projevuje rozmáhající se kategorie slovesného vidu, která způsobuje, že starší protiklad dvou participií je nahrazován protikladem slovesa dokonavého a nedokonavého.¹³⁷

Je zajímavé, že i u přechodníků pro předčasnost převažuje právě participium *nt*-ové, kterému je v současné češtině přiřítán význam děje současného, případně zastaralé děje předčasného v budoucnosti, pakliže je přechodník utvořen od dokonavého slovesa. U Hammerschmida naproti tomu participium *nt*-ové derivované od dokonavého slovesa běžně plní funkci děje předcházejícího ději určitého slovesa, například:

On pak popravní mistr ve třech dnech se roznemoha umřel, s. 9;

Snesouce se tedy sousedé / vyšli mnozí ..., s. 19;

... a s ním se shledajíc o svaté katolické víře rozmlouvati mohli, s. 38;

A jak tu pobožnost vykonal / poručě se pánu bohu /..., s. 61;

... a pojmuoce ho k sobě / ním se tehďáž řídili, s. 94;

Jehožto císař ... přivítaje náležitě uctili / a potom i tělo ... odtud vzíti dal / a

¹³⁷ Dvořák, 1970, s. 106.

povolil, s. 109;

*Jimžto i on .../ uctivě **poděkujíce** / s nimi též se pěkně ... snášel / a spravoval,*
s. 111.

Nejčastěji je rodová kongruence dodržena u rodu mužského, byť – jak je patrné z příkladů – i tato kolísá. Naplno se tu také projevuje překvapivý Hammerschmidův sklon ke koncovce považované za znak plurálu. Z uvedených 108 tvarů *nt*-ového participia vyjadřujícího děj předcházející je zakončení na *-ce* použito u **92 tvarů** bez ohledu na rodovou kongruenci, která je tedy narušována podobně, jako tomu bylo u přechodníků pro současnost. Tento jev odpovídá zjištěním Dvořákovým, jenž konstatuje, že v průběhu 17. století mírně vzrostla četnost tohoto zakončení *nt*-ového participia.¹³⁸ První koncovka *nt*-ového participia (*-a*, *-e*) opět ve většině případů odpovídá rodu mužskému, kromě nesystémového opomenutí ve větě *.../ a ráno vstavši na zem **padna** / podle svého pohanského obyčeje bohům se pomodlila...* ze strany 5.

Očekávaným způsobem vyjádření relativního děje předčasného by mělo být participium *s*-ové. V excerpované části kroniky je zastoupeno 52 výskyty a bez výjimky vyjadřuje právě děj předčasný k ději hlavnímu. Přechodník pro předčasnost je tedy v kronice vyjádřen v **32,5 procentech** případů participiem *s*-ovým, což znovu překonává výpočet Dvořákův téměř dvakrát.¹³⁹ I vzhledem k menšímu počtu výskytů však činí *s*-ové participium menší nesnáze a jeho rodová kongruence ve větší míře odpovídá.

*Což **uslyšev** Tuhoň velice se rozhněval /...*, s. 19;

***Poradiv** se s knězem Světislavem / neuznal lepší radu /...*, s. 45;

*.../ **ulekše** se toho / strachem utekli*, s. 68;

*Což kníže Břetislav **spatřiv** / milostí svou ... se odměnil*, s. 89;

*... císař **přišedše** do Čech /... za knížete zvolil*, s. 111.

Použití tohoto participia je však téměř výlučně omezeno pouze na dvojí sadu koncovek, přičemž se kromě jediného případu (*... sen měla / a ráno vstavši ...*, s. 5) nevyskytuje forma rodu ženského (a teoreticky středního) *-ši*, *-vši*. Tato skutečnost je způsobena jednak samotným vyprávěním v kronice, v němž jako podměty většinou vystupují podstatná jména rodu mužského nebo jména v plurálu; jednak tím, že podmět v rodě středním se nevyskytuje vůbec.

Zajímavou odchylkou je vzácná autorská řeč, v níž Hammerschmid popisuje

¹³⁸ Dvořák, 1970, s. 97.

¹³⁹ Dvořák, 1970, s. 106.

episodu, která získával jeden z důležitých zdrojových materiálů pro svůj spis. Při líčení této scény používá transgresivy *potkavše* a *přišedše* (s. 71 a 72), přestože u rodu mužského *s*-ového participia většinou v ostatních pasážích zachovává kongruenci. Ačkoli nikde jinde v excerpované části kroniky o sobě Hammerschmid v první osobě nemluví, není z uvedených dvou případů možné učinit hodnověrný závěr, že by autor lišil kongruenci přechodníkových tvarů podle slovesných osob.

Poslední odchylkou hodnou pozornosti je výpověď *.../ a ta jsouc ovdověla / bydlela v jedné ulici ...* ze strany 138. S přihlédnutím k dobové grafice tento tvar opět připouští dvojí interpretaci. Pokud by koncovka podlehla ztrátě kvantity (*jsouc ovdovělá*), pak by šlo o specifický případ přechodníku spojeného s odvozeným deverbálním adjektivem. Pokud by však byl uvažován tento tvar tak, jak je vytištěn, pak by se jednalo o náznak *přechodníku předminulého* postulovaného v několika dobových mluvnicích s odlišnou formou pomocného slovesa *být*. Ze sémantického hlediska by tomuto místu odpovídaly obě možnosti, bohužel se však v excerpované části nevyskytují v hojné míře podobně utvořená adjektiva ani podobně složené tvary přechodníků.

4.8 Přechodníkové konstrukce s nejasnou sémantickou platností

Přestože je v Hammerschmidově spisu *s*-ové participium vyjadřující děj předčasný konjugováno od dokonavých sloves v souladu s postupně se prohlubujícím chápáním slovesných vidů, na dvou místech se objevuje toto participium utvořené od sloves nedokonavých:

.../ a moudrý mládenec ... pilně mu až do jeho smrti ... slouživ /.../ hleděl panně Klavtoce na službu, s. 12;

.../ kdežto velmi dobře hospodařiv velikého bohatství jest nabyt, s. 30.

Na tomto místě je možné uvažovat, zda mají tyto dva případy odlišnou funkci oproti ostatním *s*-ovým participiím, či zda se jedná pouze o relikty staršího úzu nebo dokonce o Hammerschmidovu osobní zvyklost. Vzhledem k tomu, že obě slovesa nesou sémantický odstín dlouhého trvání, jež odpovídá i použití v uvedených výpovědích a bližšímu adverbialnímu určení (*až do jeho smrti*), může být naznačena hypotéza, že Hammerschmid si byl vědom nutně předčasného významu *s*-ového participia bez ohledu na vid zdrojového slovesa, přestože dobový úzus směřoval k používání pouze

dokonavých protějšků. Jedná se tedy o dobrou ilustraci Dvořákovy teorie,¹⁴⁰ že v období 17. století docházelo ke střetu dvou protichůdných tendencí ve vývoji *s*-ového participia, které od nejstarších dob neslo implicitní význam relativní předčasnosti, jež na druhou stranu kolidovala s upevňováním systému vidů v češtině. Vid nedokonavý většiny sloves totiž neodpovídal resultativnímu významu přechodníku pro předčasnost.

Z hlediska sémantické platnosti jsou problematické také pasivní tvary přechodníkových konstrukcí, jež kolísají i v současné lingvistické teorii. Participia *nt*-ová a *s*-ová jsou od původu participia aktivní a vlastnost vyjadřovat trpný rod je jim cizí. V rámci systému jim jako protějšky s implicitním pasivním významem odpovídají participia *t*-ová a *n*-ová, která jsou nutná i při vyjádření opisného pasivního přechodníku (*jsa nesen, byv unesen*). V současné teorii se tyto tvary nacházejí na okraji pozornosti,¹⁴¹ jsou užívány zřídka a zdá se, že pro ně neplatí obecná zásada tvořit přechodník pro současnost od sloves nedokonavých a přechodník pro předčasnost od sloves dokonavých.¹⁴² V současném úzu jim konkurují prostá přičestí trpná, u nichž se občas uvažuje o eliptickém vypuštění pomocného tvaru *jsa, byv* atd.,¹⁴³ ovšem z diachronního hlediska se jedná v určitém smyslu o obnovení jedné z původních větných funkcí participií *t*- a *n*-ových.

Hammerschmid těchto složených pasivních transgresivních tvarů užívá relativně hojně, pomocný tvar nevypouští, avšak na mnoha místech je obtížné rozhodnout, zda jde o skutečné pasivum či pouze o spojení přechodníku slovesa *být* s deverbálním adjektivem.

.../ že z té nemoci syn její nevyjde /... **jsa** ... od smrti **zachvácen**, s. 9;
Z toho všickni nemálo **potěšení jsouce** /... památku ... **připovídali**, s. 24;
... **mučednickou korunu dosáhl** / **jsa** v pruské zemi ... **kopím prohnán** / svatý Vojtěch ..., s. 66;
...: nebo v pamětech **jsouce zaznamenáno** / v pravdě se dokazuje /..., s. 118;
... **primátor jsouce povolán do rady** /..., s. 141.

Ani u těchto forem není ve většině případů rodová kongruence zachována. Hammerschmid využívá jen tvary *jsa, jsouc, jsouce*, řada utvořená od kmene *by-*

¹⁴⁰ Dvořák, 1970, s. 105.

¹⁴¹ Čechová, 2000, s. 223.

¹⁴² Srov. použité variující příklady v pasáži o přičestích trpných u Čechové (2000, s. 223). Dvořák (1983a, s. 73) v této souvislosti upozorňuje, že současný teoretický přístup k tzv. pasivním transgresivům kolísá mezi pojetím vlastního slovesného tvaru s procesuálním významem a syntaktickou konstrukcí spony s participiem.

¹⁴³ Srov. Dvořák (1983a, s. 41).

v excerpované části kroniky nebyla nalezena.

Poslední skupinu poněkud problematických transgresivů, u nichž přes jasné zařazení k určitému participiu není možné s jistotou určit, jaký je jejich přesný zamýšlený význam, jsou slovesa smyslového vnímání, jež většinou uvozují vedlejší větu či polovětnou konstrukci:

Slyšíce to bratři bez meškání čeládku svolali, s. 7;
... *vidouce* že ... *čeledí sama vládnouti nemůže* / *synu svému ... poručila*, s. 65;
Takový hlas slyšíce Poláci /.../ ulekše se toho / strachem utekli, s. 68;
Však slyšíce Fontynové / jak... Břetislav ochrany Klatovských se ujímati zaslíbil /... zase se tak upokojili / že..., s. 90;
Vida to kníže ... vzal na pomoc, s. 91;
Vidouce pak ... dvořané .../ že tak velmi císař ... laskav jest / ... nijakž již díle přátí nemohli: nýbrž ..., s. 108;
Král ale slyšíce takové poselství; slíbil že ..., s. 128.

Soubor těchto tvarů formálně naplňuje požadavek shody *nt*-ového participia s nedokonavým videm a sémantická funkce nemusí být v těchto případech narušena, avšak je třeba si uvědomit, že samotné použití těchto tvarů neodpovídá vlastnímu pořadí dějů. Spíše než o děje souběžné totiž jde o děje navazující či následující po sobě (srov. poslední výpověď: král nejdříve slyšel poselství, poté slíbil) a význam těchto přechodníkových konstrukcí tedy neodpovídá resultativnosti popisovaného děje. Užití těchto tvarů je o to problematictější, že při některých jiných příležitostech Hammerschmid běžně používá *s*-ové participium od slovesa *slyšet* (*Což uslyšev Tuhoň velice se rozhněval*, s. 19; *Ale uslyšev co se ... přihodilo*, s. 89; *Konrád uslyšev*, s. 92; ...), které lépe vystihuje požadovanou skutečnost. Samozřejmě je možné rozšířit tuto hypotézu o neaktuální platnost konstrukce s přechodníkem pro současnost po vzoru neaktuálního použití přítomného času (srov. opět poslední výpověď: král sliboval přibližně v době, kdy slyšel poselství), avšak taková úvaha by pouze potvrdila stylistické odchylnky v Hammerschmidově jinak umném užívání přechodníků pro vyjádření nejjemnějších významových odstínů.

4.9 Různopodmětné konstrukce

Konstrukce, v nichž se konstituent přechodníku vztahuje k jinému větnému členu než k podmětu, jsou nazývány *různopodmětné*, tvořily organickou součást

českého jazyka ještě v středním období.¹⁴⁴ Skutečnost, že proces začleňování přechodníkových konstrukcí do hlavní větné struktury nebyl ještě v Hammerschmidově době zcela ukončen, dokazují nečetné výskyty přechodníků, které si v různé míře uchovaly svou vlastní predikační schopnost nezávislou na slovesu vyjadřujícím děj hlavní. Tyto transgresivní konstrukce se objevují v celkem jedenácti případech, které tvoří **2,89 procenta** ze všech přechodníků v excerpované části kroniky. Vzhledem k tomu, že obecně nejsou nijak časté, lze je zde probrat všechny a rozdělit je do několika skupin. Tyto se však liší od členění užitého Dvořákem i Hubáčkem¹⁴⁵, neboť pro členění důkladnější se v kronice nevyskytuje dostatečné množství příkladů.

První skupinou těchto různopodmětných konstrukcí jsou útvary, ve které vývoj přechodníků mnohde vyúsťuje díky vzrůstající se adverbializaci těchto spojení.¹⁴⁶ V psaném jazyce je jejich výskyt dán patrně sblížením s jazykem mluveným, což je kvůli omezení vyššího literárního slohu v češtině jeden ze všeobecných jevů barokního období.

*... že se ... městu rovnati mohlo / **počítajíc** i té domy které tam stály, s. 35;
...: a k tomu **vidíce** že ...: z těch příčin zabraňovalo se žákům do města choditi,*
s. 138.

Tato ustrnulá adverbializovaná spojení nemohou zachovávat kongruenci, neboť se nevztahují k určité substanti, a vyjadřují pouhou okolnost děje v hlavní části výpovědi.

Druhou skupinou jsou vazby připomínající neshodné přívlastky, ovšem rozšíření konstituentu je realizováno prostřednictvím přechodníkového tvaru. Predikace celé konstrukce je tu navázána na jiný větný člen než na podmět věty hlavní. Řídící člen přechodníku je nějakým způsobem účasten na hlavním ději a není bez zajímavosti, že Hammerschmid tuto konstrukci užívá pouze ve spojení s neplnovýznamovým slovesem *být*.

*Oldřich .../ **jsa** tehdáž při dvoře císaře .../ když proti Polákům s císařem jel /...
stalo se ..., s. 68;
... primátor **jsouce** povolán do rady /... jest oznámená žádost ..., s. 141.*

Dalším okruhem různopodmětných konstrukcí jsou variace vedlejších vět

¹⁴⁴ Hubáček, 1998, s. 280.

¹⁴⁵ Hubáček, 1998, s. 281.

¹⁴⁶ Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986, s. 368.

vztažných, v nichž je však predikace vyjádřena pouze přechodníkem.

Příčinou starosti byl Světlav / kterýžto rozváživ u sebe / bude-li kde chrám Páně vystavený / že ..., s. 50;

Synové dotčené panny ... kterýžto potom navrátice se zase ... a vážní lidé z nich učinění byli a dobře se vždycky chovajíc / potomně i zase do vzácných rodů ... přišli, s. 95;

.../ a vystavěli sobě jednu krásnou věž .../ kteroužto v létu 1555 dokonajice /..., s. 149.

Tato skupina v podstatě odpovídá předcházející, neboť přechodník zde plní tutéž funkci jako v neshodném přívlastku. Celá vazba je však posílena přítomností odkazujícího vztažného zájmena, jež je samo zesíleno ještě ukazovacím postfixem (*kterýžto*, *keroužto*). Takové těsnější vztažení umožňuje lepší přehlednost a pochopitelnost souvětí.

V Hammerschmidově kronice se vyskytuje i čistá sekundární predikace vyjádřená přechodníkovou konstrukcí. Prakticky je tedy dějový význam výpovědi nesen transgresivem a jako takový by mohl stát sám o sobě bez vztahu k jakémukoli dalšímu ději. To však pravděpodobně autorův úzus již neumožňoval a tyto konstrukce jsou zahrnuty jako svého typu vedlejší věty do rozsáhlejších souvětí:

Jichžto rady on poslechnouce / potichu se ... příkradli, s. 98;

... sestra ... dala též vystavěti klášter .../ do něhož uvedše panny ..., s. 103;

.../ že ten jistý mládenec pranici / a pūtku s jinšíma vedouce / máteř jeho ...přetrhnutí /... mínila, s. 139;

...; jsouce pak na hlavu poražení od vojska ... císaře / jeho lid dostal se ..., s. 145.

Při porovnání s obyčejnými vedlejšími větami s plnou predikací vyjádřenou určitým slovesným tvarem vyznívají uvedené příklady jako těsnější spojení vztahující se k větnému členu věty hlavní. Přestože je tedy predikace vyjádřena přechodníkem, jsou zachovány či spíše ještě posíleny sémantické vztahy mezi propojenými výpověďmi.

4.10 Shrnutí poznatků o Hammerschmidových přechodnících

V excerpované části Hammerschmidovy kroniky se objevují přechodníkové konstrukce, jež svou četností mírně přesahují průměrný počet těchto tvarů v dobové literární produkci srovnatelné úrovně i stylu. Procentuálním poměrem dokonce převyšují i starší *Mappu katolickou*, popsanou v přecházející kapitole. Hammerschmid

využívá přechodníky obratně a smysluplně, dokresluje jimi dějově nasycené historické události a využívá je hlavně při popisování jednajících postav.

Přechodníky pro současnost jsou v kronice vyjadřovány *nt*-ovým participiem, jehož rodová kongruence silně kolísá. Nejčastěji je využita koncovka hodnocená jako příznak plurálových tvarů (*uznávající, pomáhající, nevědouce, ...*), avšak pakliže je řídicí podmět rodu mužského, zvyšuje se četnost kongruentních konstrukcí (*maje, vida, ...*). Participia vyjadřující děj souběžný a současný k ději hlavnímu jsou v kronice bez výjimky tvořena od sloves nedokonavých.

Přechodníky pro předčasnost jsou zastoupeny bohatším repertoárem tvarů. Ve shodě s předpokládaným dobovým územím převažuje participium *nt*-ové utvořené od dokonavých sloves (*porozumějící, vynaleznuce, dosáhna, ...*), ale výraznou skupinu těchto transgresivů tvoří očekávané participium *s*-ové taktéž derivované od dokonavých sloves (*zasmáv se, sebravše, ...*). U participia *nt*-ového opět rodová kongruence kolísá směřujíc ve většině případů ke třetímu plurálovému tvaru. Participium *s*-ové kongruenci zachovává ve větší míře, ale i zde převládají plurálové koncovky *-še* a *-vše*. Přechodníky pro předčasnost jsou tedy kromě několika málo výjimek utvořeny od dokonavých sloves, čímž potvrzují, že u Hammerschmida byl pro význam transgresivu důležitější vid zdrojového slovesa než typ použitého participia.

U Hammerschmida je možné nalézt relativně nízký počet různopodmětných konstrukcí, což svědčí o tom, že transgesivy nechápal jako jiný prostředek k vyjádření větné predikace, ale spíše jim přisuzoval význam dějových okolností či příznaků podobných adverbium. Tento progresivní přístup byl plně v souladu s postupným vývojem přechodníkových konstrukcí.

Vzhledem k těmto vývodům lze potvrdit hypotézu, že Hammerschmidovo používání přechodníků se kromě čtenějšího objevování koncovky plurálové kongruence ničím neodlišovalo od dobového jazykového úzu literární produkce.

5. OBZVLÁŠTNÉ PRAVDY NÁBOŽENSTVÍ KATHOLICKÉHO Z PERA JANA HUBÁLKA

5.1 Obecný výklad

Autor *Obzvláštných pravd* zastupuje poslední generaci spisovatelů, kteří plně tíhli k baroknímu diskursu, jehož pozdní fáze fungovala již v těsném sousedství rodících se obrozeneckých myšlenek. Jak bude ukázáno dále, Hubálek svými texty předznamenával nástup nového způsobu literárního uvažování.

Jan Hubálek se narodil 8. září 1741 v Praze¹⁴⁷ a už od jedenácti let se pohyboval v řadách Tovaryšstva Ježíšova,¹⁴⁸ pod jehož dohledem podobně jako jiní tehdejší učenci vystudoval. Brzy byl vysvěcen na kněze a jeho další život je plně svázán s jezuitským řádem; nejprve se věnoval pedagogické činnosti přednášeje na školách humanitní nauky, posléze se stal ve službách řádu administrátorem pražského sirotčince.¹⁴⁹ Věnoval se i literární činnosti, která výrazněji nevybočuje z řady náboženských polemik, leč v porovnání s ostře vypjatými spisy z počátku rekatolizace českých zemí působí Hubálkovy texty umírněně. Jan Hubálek zemřel relativně mlád roku 1787.¹⁵⁰

Patrně nejvýznamnějším dílem Hubálkovým je dvojice výkladových polemik shrnujících základní teze katolické věrouky. Roku 1784 byla v Praze vydána kniha *Základné pravdy náboženství katolického*,¹⁵¹ kterou o rok později následoval podrobnější spis *Obzvláštné pravdy náboženství katolického*.^{152, 153} Oba texty vytiskl František Jeřábek starší ve své tiskárně.

Obzvláštné pravdy jsou spisem, v němž se snoubí dva diskursivní přístupy považované po většinu 20. století za neslučitelné: barokně nesmlouvavý katolicismus na jedné straně a hrdé češství na straně druhé. Tato zdánlivá dvojakost má kromě myšlenkového rámce vliv i na formální uspořádání spisu.

Autor věren učení svého řádu obhájí posice katolické věrouky proti náboženským odpadlíkům, jinověrcům a *neznabohům*¹⁵⁴ (za které považuje nikoli tradiční protivníky katolicismu, ale zcela zřejmě učence přiklánějící se k relativně novému osvíceneckému světonázoru). Je však zajímavé porovnat Hubálkovy posice s fanatičností předcházejících staletí, například oproti nesmiřitelně katolickému textu

¹⁴⁷ Srov. *Knihopis Digital* (db.knihopis.org/l.dll?hal~1000003089).

¹⁴⁸ Rieger, 1863, s. 949.

¹⁴⁹ Tamtéž.

¹⁵⁰ *Knihopis Digital* (db.knihopis.org/l.dll?hal~1000003089).

¹⁵¹ *Knihopis Digital* (db.knihopis.org/l.dll?cll~P=3256).

¹⁵² *Knihopis Digital* (db.knihopis.org/l.dll?cll~P=3255) i Hubálek (1785, titulní strana).

¹⁵³ Srov. celý název spisu v soupisu primární literatury na konci této práce.

¹⁵⁴ Hubálek, 1785, s. 7 a 8.

Jana Plachého je více než umírněný, doslova *žádá spasení* protivníků katolické věrouky¹⁵⁵ s přihlédnutím k tomu, že uctívají jediného Boha, a téměř důsledně používá slovního spojení *od nás oddělení*¹⁵⁶ – výraz *kacíři* se ve spise objevuje pouze výjimečně. Hubálek dokonce připouští i chyby ve vlastních řadách poznamenávaje, že ani někteří z papežů nekonali podle božích přikázání.¹⁵⁷

Tyto katolické názory však autor vyvažuje hrdým zdůrazňováním svého českého původu. Hubálek začíná spis oslovením *Laskaví vlastenci!*,¹⁵⁸ kterým se na čtenáře často obrací i v průběhu celé knihy, a jednotlivé pasáže svého výkladu vždy pojímá i z pohledu souvisejících českých událostí srovnávaje kupříkladu Jana Husa s Lutherem a Kalvínem. Je však nutno podotknout, že v polemice lze jistě tušit i úmysl přiblížit katolické posice českému národu právě skrze zdůrazňování vlasteneckých východisek.

Tak, jako se v Hubálkově spise prolínají dva myšlenkové proudy, mísí se v něm i dva formální přístupy. Ačkoli je náplň textu čistě barokní, silně symbolistní polemica pečlivě dokládána citacemi z Bible a místy až mysterijním výkladem bodů katolické věrouky, spis má formální uspořádání racionalisticky strukturovaného a do uceleně sevřených kapitol uspořádaného osvíceneckého spisu. V opozici tu tedy stojí pozdně barokní myšlenkový svět pevného náboženského cítění a vlastenecky zabarvená, přísně vědecká formální výstavba odkazující spíše již k obrozeneckému diskursu počátku následujícího století. Nastíněné prolínání však činí Hubálkův spis místy nepřehledným, neustálé dokazování náboženských postulátů citáty z Bible i z předcházející knihy autorovy přerušuje souvislý tok textu a znesnadňuje pochopení autorových myšlenek.

5.2 Četnost a procentuální zastoupení přechodníků

Je nasnadě, že komplikované vyjadřování výše zmíněného diskursivního prolínání je živnou půdou pro složitá souvětí doplňovaná jmenným vyjadřováním za pomoci přechodníkových i jiných konstrukcí. Proti dříve probíraným dílům raného a vrcholického baroka je v Hubálkově díle patrný posun v distribuci použitých morfologických tvarů: Výrazně vyšší četnost vykazují odvozená procesuální adjektiva¹⁵⁹ a ubývá tvarů v současné lingvistické teorii považovaných za vlastní přechodníky.

¹⁵⁵ Hubálek, 1785, s. 6.

¹⁵⁶ Hubálek, 1785, průběžně.

¹⁵⁷ Hubálek, 1785, s. 134.

¹⁵⁸ Hubálek, 1785, s. 3.

¹⁵⁹ Tj. Dvořákovy transgresivy se složenou adjektivní deklinací, srov. Dvořák, 1970, s. 12.

V Hubálkově spisu bylo pro potřeby této práce excerpováno celkem 200 stran tištěného textu, což vzhledem k rozsahu jedné stránky přibližně odpovídá množství textu zkoumaného u Plachého i Hammerschmida. Na těchto stranách bylo nalezeno pouhých **119** participií *nt*-ových, což se rovná průměrně **0,56** transgresivu na tištěnou stránku.

Aby bylo možné získat čisté procento četnosti, byly v Hubálkově textu mezi stranami 3 až 45 (předmluva a prvních deset kapitol spisu) spočteny všechny určité i neurčité slovesné tvary, přičemž stranou byla ponechána pouze odvozená procesuální adjektiva. Byly zde zjištěny celkem 974 slovesné tvary, z čehož byly přechodníky zastoupeny pouze **24** výskyty; vedle těchto čísel se objevilo **34** procesuálních adjektiv. Výsledná četnost přechodníků dosahuje **2,46 procent**. To je mnohem méně než v předcházející dvojici excerpovaných děl a dokonce i o půl procentního bodu méně než průměr pro dané období uváděný Dvořákem.¹⁶⁰ Za povšimnutí naopak stojí zvýšený počet odvozených deverbálních adjektiv, který překonává kroniku Hammerschmidovu i text Jiřího Plachého.

Uvedená tendence nahrazovat přechodníky pro současnost z nich odvozenými procesuálními adjektivy odpovídá postupnému vývoji funkce transgresivů i stavu v dnešní češtině. Transgresivy pomalu ztrácely svou predikativní funkci a naopak byla posilována jejich funkce okolnostních příznaků blízka adverbium a právě odvozeným adjektivům. Složené tvary procesuálních adjektiv totiž umožňují sekundární dějový význam přimknout i ke jménům v jiném, než prvním pádě.

Průvodním jevem této historické proměny přechodníkové funkce je kolísání a nejistá kongruence vybraných tvarů (například nerozlišitelné typy 3. osoby singuláru třetí třídy slovesné *on kupuje* a přechodníku pro současnost *kupuje, kupujíc, kupující*; dále nevýrazné či nezvyklé typy *nesa, bera, maže, tiskna, ...*, které se plynule dostávaly na okraj systému a vedle nichž vždy fungovaly progresivnější, byť nekongruentní tvary *nesouc, berouc, ...* a případně i plně adjektivní formy *nesoucí, beroucí, ...*). Je otázkou, zda problémovost zmíněných tvarů vedla k proměně významu a přesunu funkce k procesuálním adjektivům nebo zda se naopak jednalo až o výsledek tohoto procesu. Příklady těchto významových přesunů a tvarového kolísání lze nalézt i u Jana Hubálka. Na straně 133 se objevuje tvar *soudíce* kongruentně správně vztažený ke jménu rodu mužského životného v plurálu; o několik řádků níže je však u jména stejného rodu

¹⁶⁰ Dvořák, 1983b, s. 180.

v singuláru již tvar *soudící* – v excerpované části textu se totiž ani jedinkrát nevyskytuje odpovídající tvar *soudě*, který patrně nebyl součástí Hubálkova osobního úzu. Podobně výběrově postupuje Hubálek i u některých dalších transgresivů (používá tvar *píšíc* i *píšice*, ale nikoli *píše*; stejně má autor *hájíc* a *hájice*, avšak už ne *háje*; ...).

Kromě těchto relativně očekávaných odchylek je potřeba upozornit ještě na obtížně vysvětlitelnou anomálii, kterou je možné v Hubálkově díle vysledovat. Četnost přechodníků se totiž výrazně zvyšuje v pasážích, v nichž jsou obsaženy i citované biblické verše nebo výňatky z děl církevních otců a jiných autorů.¹⁶¹ Nutno upozornit, že tyto přechodníky se nevyskytují přímo v citacích, ale v Hubálkových komentářích a parafrázích nebo v jeho vlastních vývodech.¹⁶² Objasnění tohoto jevu je obtížné, leč bylo by patrně možné vidět ho v jisté inspiraci starším stavem jazyka, s nímž Hubálek nutně musel přijít do styku při četbě a výběru pasáží, o které se hodlal opřít při svém výkladu.

5.3 Posice přechodníků ve větě a související interpunkce

Skladba Hubálkova spisu se výrazněji neodlišuje od starších excerpovaných děl, autor stále dodržuje ještě humanistickou tendenci klást po vzoru latiny určité sloveso na konec celé výpovědi. Za této situace je přirozené, že převládá anteposice transgresivní konstrukce před konjugovaným slovesem, ovšem tato okolnost je mírně obměňována logickým řazením dvou dějů následujících po sobě. Pakliže tedy transgresiv vyjadřuje děj současný s dějem hlavního slovesa, pak se počty anteposic (57 případů) a postposic (37 případů) výrazněji neliší. Opačný je stav u transgresivů vyjadřujících děj, jenž předchází ději hlavnímu. Za těchto okolností anteposice proporcionálně jasně převládá (12 případů) nad postposicí, která je výjimečná (pouhé 3 případy v excerpované části díla). Uvedená čísla samozřejmě neodpovídají skutečnému počtu všech přechodníků, neboť i přes jejich relativně nízký celkový počet Hubálek využívá i některé koordinačně spojené přechodníkové konstrukce (*ten samý Augustýn proti Donatistům píšíc, a s. Cypriánovi odpíraje*, s. 161).

Hubálek transgresivy organicky vřazuje do příslušných výpovědí využívaje k tomu bohatou interpunkci, která se mírně liší od starších znamének užívaných v době

¹⁶¹ Například na straně 87, kde Hubálek vykládá několik pasáží z Luthera pomáhaje si biblickými citacemi, se objevují tři přechodníky, což dalece přesahuje průměr celého díla.

¹⁶² Latinské a české citace ze starších děl jsou v tisku odlišeny jiným fontem písma, srov. Hubálek, 1785, průběžně. Pakliže se přechodník objevil přímo v citované pasáži (kupříkladu tvar *obráte se* na s. 118), pak nebyl započten do vlastní sumy transgresivů, neboť očividně nepatřil přímo do Hubálkova úzu a narušil by výpovědní hodnotu vztaženou k časové ose.

Plachého a Hammerschmida. Tato interpunkce se skládá už z víceméně stejných znaků, které používá i nová čeština (čárka; tečka; středník; uvozující dvojtečka; dokonce vykřičník a otazník, za nimiž však Hubálek nepíše velké písmeno; naopak se vůbec neobjevuje tradiční lomítko). Autor však umisťuje znaménka v textu poněkud chaoticky, místy se přidržuje pausového, jindy syntaktického hlediska. Obecně je možno říci, že Hubálkova interpunkce je až přebujelá oddělujíc od sebe i slova a části vět, které k sobě bezprostředně náležejí. Tato skutečnost se dotýká i přechodníkových konstrukcí, které jsou ve většině případů jasně odděleny od ostatní věty čárkami:

*Symeon jej v chrámu ... **maje**, plesati počal, s. 25;*
*... protož, i **píšíc** k Židům s. Pavel, pro zachování toho znamení jich napomínal:*
s. 51;
*... hřích zapíral, **hájíc**, že ..., s. 90.*

Na druhé straně je možné nalézt i dostatek příkladů, v nichž naopak Hubálek interpunkcí transgresivní konstrukce od určitého slovesa neodděluje; může se tak stát i v okamžicích, kdy je výpověď nebyvale rozsáhlá:

*Poznati mohli, kterého náboženství by se moudře **jednaje** měli přidržeti, s. 5;*
*... i ona pročež učení to své **ohlašujíc** s zázraky stvrzovati musila, ..., s. 54;*
*...; co i k Římanům **píšíc** potvrzuje, s. 155.*

5.4 Plán fonetický

Po hláskoslovné stránce se Hubálkův spis výrazněji neodlišuje od očekávaného stavu češtiny v době pozdního baroka. Jsou zde provedeny všechny náležité změny a vývoj hlásek je v podstatě ukončen, ovšem většina těchto jevů se jinak nedotýká Hubálkových transgresivů, které působí z fonetického hlediska spisovně i při poměrování s dnešním standardem, je-li samozřejmě přihlédnuto k dobovému pravopisu a tiskařské grafice.

Ojedinělou odchylku od tohoto stavu představuje tvar *navrátic* ze strany 23, v němž je samohláska tvarotvorného sufixu nesystémově zkrácena, přestože v jiných podobných případech Hubálek běžně používá náležitý tvar nezkrácený (*zrušíc*, s. 9; *dosvědčujíc*, s. 78; *volíc*, s. 173; ...). Vysvětlení by se mohlo skrývat v kontaminaci odpovídajícím *s*-ovým participiem stejného kontextového významu *navrátiv* (*se*) nebo v prosté chybě tiskařově.

Jinou odchylkou je transgresiv *prospěvujíc* ze strany 202, v němž pravopis odlišný od dnešního v hláskové skupině *-sp-* zaznamenává spodobu s následující

neznělou souhláskou.

5.5 Přechodníky pro současnost

Transgresivní konstrukce vyjadřující děj současný nebo souběžný k ději hlavnímu tvoří většinu přechodníkových tvarů používaných Hubálkem v jeho spise, což je jistě způsobeno skutečností, že náboženská polemika nevyžaduje podobně jako například kronika množství spojení dokreslujících souslednost dvou dějů. Přechodníky pro současnost jsou málokdy považovány za problematické v tom smyslu, že by bylo obtížné významově zařadit platnost jejich tvarotvorných forem. Je to dáno tím, že jsou ve většině případů tvořeny od nedokonavých sloves na basi *nt*-ového participia, jež si význam souběžného děje nese již od nejstarších dob.¹⁶³ Oba tyto faktory podporují aktuální a neukončený význam takového transgresivu.

Nejinak je tomu i v Hubálkově spise. Vyskytují se zde celkem **103** přechodníky pro současnost a bez výjimky jsou tvořeny právě *nt*-ovým participiem z nedokonavých sloves. Podobně jako u Hammerschmida nebo Plachého ovšem toto zjištění neznamená, že všechna *nt*-ová participia označují děj souběžný s dějem hlavním. V této otázce je u Hubálka rozhodující vid zdrojového slovesa.

Naopak problematika kongruence transgresivních tvarů není ani zdaleka tak přehledná. Samotná distribuce tvarů a jejich koncovek je v díle víceméně vyrovnaná. První tvar přechodníku považovaný za příznak rodu mužského (skončený na *-a*, *-e*) připadá na **33** případy, druhý tvar příznačný pro rod ženský a v tomto období již i pro rod střední (*-c*) je zastoupen **32** výskyty, poslední tvar přináležející většinou plurálu všech rodů (*-ce*) se objevuje nejčastěji, celkem **38krát**. Hubálek tyto přechodníkové formy na mnoha místech nahodile umísťuje bez ohledu na případnou kongruenci, ovšem jak je patrné z níže vypsanych příkladů, je si zřejmě vědom rodové odlišnosti jednotlivých tvarů. Zdá se však, že u mnoha z použitých sloves nezná celé rodové paradigma transgresivů, což je patrně příčinnou většiny ze zaznamenaného kolísání.

Zvláště zřejmá je zmíněná skutečnost u nejkratších tvarů považovaných za příznak rodu mužského. Jména rodu mužského v singuláru tvoří u Hubálka majoritu řídících jmen, na nichž jsou závislé přechodníkové konstrukce. Z čistě statistického hlediska je to důvod, proč tyto tvary nejčastěji kolísají ve své kongruenci, ovšem je třeba upozornit, že Hubálek využívá jen omezené množství funkčních forem. První

¹⁶³ Srov. Lamprecht, Šlosar, Bauer, 1986, s. 368.

tvary přechodníků utvořených od sloves páté třídy jsou relativně hojné (*vydávaje*, s. 22; *odvolávaje*, s. 56; *káraje*, s. 87; *spoléhaje*, s. 140; *znaje*, s. 202; ...), ostatní slovesné třídy i atematická slovesa jsou zastoupeny pouze v několika málo případech (jmenovitě *sedě*, s. 25, *vrše*, s. 41, a častěji se opakující transgresivy *řka* a *jsa*). V ostatních konstrukcích rod mužský variuje za použití nekongruentních tvarů:

Izaiáš pak prorok ... o mesiášovi rozmlouvajíc, ..., praví: ..., s. 35;
... toho svědek jest sv. Augustýn, spolu dosvědčujíc: ..., s. 78;
... jak sv. Pavel píšíc k Efezským zaznamenal, s. 154;
... podobného něco učil Bucerus, hájíce: že ..., s. 90;
... protože i dokládá k těm samým Efezským píšíce, s. 141;
... o něm to samé Jan Křtitel stvrzoval, řkouce: ..., s. 179.

Jak je vidět, i v Hubálkově díle se prosazují výraznější formy přechodníků obsahující příznakový tvarotvorný sufix *-c-*, avšak o jasnou tendenci směřující k obecnému rodu se nejedná.

Řídící jména rodu ženského jsou u Hubálka nepatrně hojnější než v Plachého spise a Hammerschmidově kronice, a to především díky podstatnému jménu *církev*, jehož se týká valná část polemiky. Rod střední se naopak neobjevuje vůbec:

... a v tom samým jsa dle božství neskončená, neskončené spravedlnosti božské musela zadost učiniti, s. 20;
... i ona pročez učení to své ohlašujíc s zázraky stvrzovati musíla, s. 54;
Což i také, uznávajíc církev ..., vždy to za článek víry držela, s. 108;
... oběť zevnitřná ..., hned od stvoření člověka počínaje, se konala; s. 184;
... samaritánská oná žena rozepři onu, ..., pánu Ježíši představujíc, ... jej se tázala; s. 188.

I zde kongruence kolísá, ovšem oproti transgresivům náležejícím rodu mužskému se nikdy nevyskytuje třetí tvar obecně považovaný za tvar plurálový.

Podstatná jména v plurálu tvoří druhou nejčastější skupinu řídících jmen a jejich kongruence ve většině případů odpovídá předpokládanému stavu, což způsobuje i mírnou početní převahu těchto forem nad dvěma zbylými.

... snadnějc poznati mohli, kterého náboženství by se moudře jednaje měli přidržeti, s. 5;
... kteří náboženství Kristovo připouštějíce, od nás se oddělují; ..., s. 35;
... že ty sami, v tak svaté církvi pozůstávajíce... tak pohoršlivě živu býti se neosteješají, s. 66;
Luthriáni, stále bojujíce, ... se srovnávati nemohli, s. 121;
... že židé, ... na zevnitřních ceremoních, ..., sobě zakládajíce, na povzdvižení

srdce ... nic sou pamatovali; s. 190.

V oněch omezených příkladech, v nichž kongruence transgresivu neodpovídá plurálovému tvaru, se většinou jedná o relativně ustrnulý tvar, jehož míra adverbializace již zastřela návaznost na řídicí jméno.

Z uvedených příkladů je možno učinit několikery závěr, přestože je materiál o poznání skromnější než například u Jiřího Plachého. Předně Hubálek nijak výrazněji nepreferuje obecný rod přechodníků; pakliže neodpovídající kongruence sklouzává k výraznému zakončení na *-c*, je tento fakt ve většině případů způsoben jinak, nežli systémovým směřováním k vyrovnané formě pro všechny rody a čísla.

Nejčastějším důvodem pro z dnešního hlediska nesprávný vztah řídicího jména a příslušného transgresivního tvaru je nedostatečnost celého kongruenčního paradigmatu. Hubálek ve svém spise nepoužívá většinu prvních tvarů pro rod mužský a tyto nahrazuje blízkými formami s výrazným tvarotvorným sufixem.

Poslední okolností kolísání jsou značně adverbializované ustrulé tvary (*moudře jednaje by měli*, s. 5; *jsa neskončená*, s. 20; *sv. Pavel písíc*, s. 154; *oběť počínaje*, s. 184; ...), které odráží postupný vývoj přechodníků ztrácejíce vztah k řídicím jménům.

5.6 Přechodníky pro předčasnost

Vyjadřování děje předčasného ději hlavnímu za pomoci přechodníkových konstrukcí se prokazovalo s rozvojem slovesných vidů jako problematičtější než v případě děje současného. Jak je patrné z předcházejících kapitol týkajících se spisů Plachého a Hammerschmida, svářily se v tomto ohledu dvě protichůdné tendence: Na jedné straně šlo o vlastní význam *s*-ového participia, které implicitně vyjadřovalo děj již uplynulý; na druhé straně hrála roli významová ukončenost závislá na dokonavém vidu zdrojového slovesa. Tento zmatečný stav vedl k tomu, že po většinu barokního období bylo možné vyjádřit děj předčasný buď za pomoci *s*-ového participia, a to většinou bez ohledu na vid, byť dokonavost výrazně podporovala požadovaný význam, nebo pomocí *nt*-ového participia, ovšem vždy utvořeného od perfektivního slovesa.

Stav přechodníků pro předčasnost v Hubáلكově polemice je ovlivněn prostou skutečností, že text vzhledem ke svému aktuálnímu charakteru zřídka vyžadoval vyjádření následnosti dvou časů. Autor navíc v těchto případech často používal jiné prostředky, kromě plusquamperfekta a adverbialních výrazů se objevuje i z dnešního pohledu stylisticky a funkčně zajímavý kondicionál minulý pro vyjádření spekulativní

minulosti (... *vyznávali, že by nikdy tak nebyl mluvil pouhý člověk*, s. 25; ...).

Uvedená fakta jsou důvodem toho, že se v Hubálkově díle v rozsahu excerpovaných stránek vyskytuje pouze **16 transgresivních tvarů**, které lze ohodnotit jakožto přechodníky pro předčasnost. Oproti ostatním zkoumaným spisům je tato skupina navíc značně homogenní, neboť se ve všech případech jedná o participia *nt*-ová konjugovaná od dokonavých sloves. Podotknu, že na excerpovaných stranách se ani jedinkrát neobjevuje *s*-ové participium ani žádné od něj odvozené adjektivum. Opět se tedy ukazuje, že při vyjadřování významu určitého transgresivu je u Hubálka důležitější vid zdrojového slovesa oproti původnímu významu participií.

Z počtu 16 přechodníků je první tvar zastoupen pouhými **dvěma** výskyty (*vyrozumněje*, s. 94, a *zanechaje*, s. 209), přičemž je na první pohled patrné, že oba obsahují morfém *-je*, který se zdá být z celého paradigmatu forem pro rod mužský nejvýraznějším. **Sedmkrát** se objevuje finální tvarotvorný sufix *-c* a stejně častý je i poslední tvar skončený na *-ce*. Tyto počty však neodpovídají skutečnému rodovému rozložení řídicích jmen. Rodová kongruence je v množině těchto tvarů narušována chaotičtěji než u přechodníků pro současnost, ačkoli je možné vysledovat některé vztahy, jež se Hubálek snaží dodržovat. Kupříkladu pakliže je řídicí jméno v plurálu, přiřazuje mu autor odpovídající třetí tvar transgresivu:

... *aby vejtah ten začasto přečtouce, spolu začasto články náboženství katolického sobě opatrovati mohli*, s. 4;

... *příležitost ... poskytnouti chtěl, by pravdu článků nahlídnouce tím snadněji s církví tou se spojili, a ...*, s. 7;

A předce bratří Čechové ..., toho Husa učení zcela se spustili, ... Luthera a Zwinglia se přidržíce, s. 64;

... *knihy naplníce, o vysvětlení ... málo, nebo nic, ... pečovali*, s. 134.

U ostatních rodů v čísle jednotném však Hubálek není ani zdaleka tak důsledný řídě se při volbě určitého tvaru patrně relativní četností, s níž tyto formy používal v rámci svého osobního úzu. Velmi názorné je v tomto ohledu následující značně rozsáhlé souvětí z celé druhé poloviny strany 94. Vztahuje se k podstatnému jménu *kníže*, jež si sice ponechává shodu neutra v případě přívlastku, avšak určité slovesné tvary jím řízené jsou bez výjimky maskulinní:

..., *kníže englické ...*, v *známost přijdouc s kardinálem ...*, *sobě zprávu, ... žádal, ...*, a *díl ... přečtouce, a důkazy ...*, *naleznouc ...*, *nad přísností ... se podivil, ... pak ale ... vyrozuměje, že ...*, *nad tím dokonce ustrnul, ...*

S přihlédnutím k nízkému počtu přechodníků pro předčasnost není možné učinit odpovídající závěry zdůvodňující kolísání rodových forem. Ani zde však není zřejmá tendence vedoucí k tzv. obecnému rodu a nízký počet prvních tvarů pro rod mužský by odpovídal zjištěním z předcházející podkapitoly, totiž že Hubálek neznal nebo nepoužíval celé paradigma *nt*-ového participia.

5.7 Různopodmětné konstrukce

Hodnocení různopodmětných konstrukcí z hlediska lingvistické teorie je vždy problematické, protože není možno s absolutní jistotou určit, zda se jedná o prostou chybu nebo skutečnou nuanci autorova stylu. Vzhledem k celkově nízkému počtu transgresivních spojení v Hubálkově spise se v něm vyskytuje pouze omezené množství takto problematických konstrukcí, což na druhé straně umožňuje probrat každou z nich bez nutného zobecnění.

Nejvýraznější a vlastní skupinu různopodmětných konstrukcí tvoří souvětí, v nichž se nachází přechodník řízený jménem bez zřejmé predikace určitým slovesem.

... který, čehož by sám nedostatek měl, to samé tak hojně nezčislným věcem jich tvoříce aby udělovati mohl, s. 26;

... vyznati mohu, že v přátelském s nima rozmlouvání na počet svátostí ... jich se tázajíc, kolik by jich dle náboženství svého, ku kterému se připojili, připouštěli, ..., s. 75;

Pontius Paulinus, který téhož věku živ jsa, den narození s. Felixa veršemi oslavoval ... a starožitná kniha otázek ... s. Athanzia žeby byla, někteří se domnívali ..., s. 91.

V prvním souvětí zastupuje přechodník určité sloveso vytvářeje hlavní predikaci výpovědi. Situace je zatemněna vloženou větou vedlejší uvozenou vztažným zájmenem *čehož* a také interpunkcí neoddělenou vedlejší větou účelovou uvozenou spojkou *aby*. Podobně zmatečně je vystavěno i druhé souvětí pronášené *ich*-formou přímo autorem. Hlavní predikaci vedlejší věty předmětné vyjadřuje přechodník pro současnost, na nějž navazuje další vedlejší věta uvozená vztažným *kolik*. Ta je však již řízena jiným podmětem naznačeným zájmeny. Třetí souvětí je nejdiskutabilnější, neboť s přihlédnutím k rozkolísané interpunkci připouští dvojí interpretaci. Na první pohled se zdá, že přechodník *živ jsa* má pouze přívlastkovou funkci a hlavní predikace leží na určitém slovese *oslavoval*, po němž následují další věty souvětí. Určující je ale v tomto případě vztažné zájmeno *který* a skutečnosti, že následující věta je připojena koordinačně a predikace je v ní navázána na substantivum *knih*a. To mění význam

souvětí, protože predikace vedlejší věty vztahné uvozené výrazem *který* je zcela zřejmě vyjádřena přechodníkem *jsa* a hlavní věta na druhé straně obsahuje skladební dvojici *Paulinus – oslavoval*.

Všechna popsaná souvětí jsou nejtypičtější ukázkou různopodmětných konstrukcí, v nichž si – patrně pro příliš složitou větnou stavbu barokního souvětí – jednotlivé přechodníky podržely plně svou predikativní funkci.

Jiným typem probíraných konstrukcí je závislé spojení s přechodníkem, které je však za pomoci interpunkce příliš osamostatněno.

*Zase Jan Hus **připouštěl**, ... i **stvrzoval** v psaní svém ... vykládajíc ona slova ... vyznávajíte se jedni druhým z hříchů svých. Obzvláště ale Tractatu de poenitentia: o dílech pravého pokání **jednaje**. Ten samý ...*, s. 63.

Naznačené souvětí má rozsah přibližně poloviny tištěné stránky Hubálkova spisu tvořící celý odstavec zabývající se spisy Husovými. Zřejmě z tohoto důvodu autor zvolil výraznější interpunkční znaménka, aby souvětí bez ohledu na syntaktické spojitosti přehledně strukturoval. To však vedlo k tomu, že věta s přechodníkem byla oddělena od ostatních, ačkoli je sama závislá na predikaci konjugovaných sloves.

Jak vidno, na excerpovaných stránkách Hubálkova díla se nachází pouhé čtyři transgresivní konstrukce, které by bylo možno hodnotit jakožto různopodmětné. Odhlédne-li se od celkově malého počtu přechodníků ve spise, je možno tento fakt považovat za jasný důkaz toho, že přechodníky na sklonku doby barokní již téměř zcela ztratily svou predikativní funkci, posunuvše se do pozice s adverbialní charakteristikou.

5.8 Shrnutí poznatků o přechodnících Jana Hubálka

Obzvláště pravdy jsou polemickým spisem z období pozdního baroka a jako takové odrážejí postupný literární vývoj. Dostí zmatečně se v nich mísí barokní symbolika a zápal s metodologicky propracovaným systémem rodícího se racionalistického obrození, což má nemalý vliv na čitelnost a pochopitelnost Hubálkova textu.

Přechodníkových konstrukcí se v díle – zvláště při porovnání s předchozími excerpovanými spisy – vyskytuje menší množství. Z hlediska tvarotvorného jsou všechny transgresivy tvořeny *nt*-ovým participiem a jejich význam relativního času je určován pouze videm zdrojového slovesa. Podle očekávání přechodníky nedokonavých sloves odpovídají ději souběžnému a přechodníky sloves dokonavých ději předčasnému.

Na excerpovaných stranách se ani jedinkrát nevyskytuje *s*-ové participium.

Otázka kongruence je složitější. Hubálek jednotlivé formy transgresivů střídá, přiřazuje z dnešního hlediska kongruenčně neodpovídající tvary k řídícím jménům. Je však potřeba zmínit, že alespoň na probíraném vzorku nebyla dokázána jednoznačná tendence směřující k Rosovu obecnému rodu. V Hubálkově případě se jako mnohem podstatnější jeví postupné vytlačování některých homonymních a nevýrazných typů na okraj systému (*nesa, bera, maže, tiskna, kupuje, prose, ...*). Nepoužívaje tyto formy, nahrazuje je Hubálek nekongruentními tvary (*nesouc, tisknouc, ...*) nebo častěji odvozenými procesuálními adjektivy (*nesoucí, ...*), jejichž frekvence značně stoupá. V podstatě jediným funkčním tvarem přechodníku kongruenčně vztaženým k rodu mužskému je v autorově případě typ *dělaje* páté třídy díky výraznému morfému *-je*. Nekongruentnost transgresivů se tímto omezováním některých forem stává dominantnější podporujíc jejich významový přechod od predikativní funkce k okolnostnímu příznaku určitého slovesa.

Různopodmětné konstrukce se v díle nevyskytují vyjma čtyř omezených případů, v nichž došlo k zatemnění hlavní predikace určitého slovesa komplikovanou stavbou barokního souvětí. I tento stav odpovídá postupnému vývoji transgresivů směrem k nekongruentním výrazům adverbiální podstaty.

6. ZÁVĚREČNÉ SHRNTÍ

V následujících odstavcích přistoupím k vyvození závěrů z obou částí práce. Vývody učiněné v první, oddílu budou posléze konfrontovány s materiálem získaným ve výzkumné části, aby byly barokní přechodníkové konstrukce porovnány i se svou dobovou reflexí. Toto srovnání umožní stanovit ve vývoji transgresivů klíčové tendence, na jejichž konci se nachází i současné přechodníky.

6.1 Výklady o přechodnících v dobových mluvnících

První z probíraných mluvnic je *Grammatica Bohemica* Matouše Benešovského. Zapadáje stylem své práce ještě zcela do období humanistického, koncipuje autor svou mluvnici jako prostý výčet jednotlivých tvarů, které navíc obohacuje a obměňuje, aby dosáhl požadovaného vyrovnání češtiny s latinou. Benešovského transgresivy zachycují rozkolísaný stav, jenž byl výsledkem postupného rozkladu sekundární predikace v starší a střední češtině. Vzhledem k tomu, že Benešovský uvádí vybrané tvary bez komentáře, umožňuje jeho mluvnice posoudit pouze vlastní morfologickou strukturu přechodníků bez syntaktických i sémantických návazností. Objevují se u něj všechny očekávané tvary participií *nt*-ových i *s*-ových, ovšem jejich distribuce je nejistá a chaotické je i jejich řazení. Autor však zcela zachovává funkční tvoření obou transgresivů bez ohledu na vid zdrojového slovesa.

Constantiova mluvnice *Lima linguae Bohemicae* již spadá přímo do období baroka a proti Benešovskému přináší výhodu v bohatém komentáři k probíraným mluvnickým jevům. Významné jsou především pasáže vztahující se k rozdělení transgresivních tvarů podle rodové platnosti. U participia *nt*-ového Constantius dodržuje ještě starší a původní stav shody mužského a středního rodu, u participia *s*-ového naopak progresivně spojuje rod střední s rodem ženským, kterážto možnost postupně převládla a dnes je považována za jedinou spisovnou. Kromě toho, že tak odhaluje mluvnické zdroje, z nichž vychází, dokresluje Constantius tímto rozdělením postupný přesun sémantického pole středního rodu. Dalším zajímavým prvkem je duplicitní forma pro ženský rod. Constantius uvádí novější tvar bez finálního *-i/y* (*šlapnouc*) i původnější tvar zachovávající starobylou kmenovou koncovku participia *nt*-ového (*šlapnoucy*). O problematice vidů ještě Constantius výslovně neuvažuje, tudíž nelze vyvodit žádné závěry z jeho příkladů, v nichž tvoří stejně jako Benešovský oba přechodníky od všech vidových skupin.

Zmíněný krok učinil teprve Václav Jan Rosa ve své *Čechořečnosti*, který rozlišuje slovesa *dokonavá*, *nedokonaná* a *násobená*. Nově pojatou otázku vidů promítá i do systému transgresivů, ovšem v omezené míře. V mluvnici obecně vzato přechodníky utvořené od dokonavých sloves vyjadřují předčasnost (*přechodník budoucí* předčasnost v budoucnosti a *přechodník předminulý* předčasnost v minulosti) a přechodníky od nedokonavých sloves prostou současnost podle dobového úzu. Tomu však na mnoha místech neodpovídají Rosovy příklady i poznámky, které dále prohlubují systémovou i faktickou rozkolísanost. Těžiště tohoto problému pravděpodobně tkví v tom, že Rosa ve svém pojetí nerozlišuje mezi mluvnickým časem hlavním a relativním. Samotné formy transgresivů tvoří autor s přihlédnutím k staršímu stavu, ale vždy dodává komentář, v němž osvětluje i progresivnější způsoby. Vzhledem k tomu, že v tisku kvůli odpadávání koncových samohlásek a nezachovávání příslušné kvantity dochází u přechodníku pro současnost ke splývání tvarů pro rod střední a ženský s tvarem pro plurál, navrhuje Rosa používání tzv. obecného rodu. Taková forma by byla bez výjimky skončena na pouhé *-c*, jsouc použitelná v každém případě. Tento Rosův návrh odpovídá realitě barokního úzu, který silně směřoval k unifikaci a ke tvoření obou typů přechodníků od obou slovesných vidů.

Pohlova pozdně barokní mluvnice *Grammatica linguae Bohemicae* navazuje na Rosovo pojetí, ale zpřehledňuje ho očist'ujíc paradigmata od množství dubletních tvarů. Autor konstruuje pro každý rod obou participií jeden tvar a přidává k nim výše zmíněný obecný rod. Od sloves dokonavých jsou tvořeny přechodník budoucí a (před)minulý, přičemž oba vyjadřují relativní předčasnost. Přechodník pro současnost by měl podle Pohla vycházet ze sloves nedokonavých, čímž je vlastně v obecných rysech dotvořena moderní teorie přechodníků závislých na vidu zdrojového slovesa. Pohl ve svých ilustrujících příkladech trvá také na stejnopodmětnosti, která na druhé straně odkazuje k dovršení úpadku druhotné predikace v české větě. Přechodník získává posici víceméně podobnou okolnostním adjektivům nebo adverbium.

Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache Josefa Dobrovského signalizuje přechod k novějšímu racionalistickému diskursu. Po stránce systémové se Dobrovský vrací hlouběji do minulosti než jeho předchůdci a například za primární pro rod ženský považuje tvar *jsouci* se staročeským koncovým vokálem. Kromě základních tvarů uvádí značné množství různě variujících forem a prohlubuje kolísání systému i v ohledu na rodovou platnost přechodníků, byť důsledněji trvá na rodové kongruenci. Nakonec s několika poznámkami neochotně uznává i obecný rod. Ve vztahu k vidům

sloves se Dobrovský vrací k ustupujícímu úzu tvoření všech tvarů bez přihlídnutí k vidové podstatě slovesa, ale tuto volnost omezuje specifikací relativnosti sekundárního děje, jenž je vyjadřován transgresivou. Vyzdvihuje proto i stejnopodmětnost přechodníkových konstrukcí.

6.2 Výzkum přechodníků v textech literárního baroka

Hlavní část práce se zaměřuje na zkoumání přechodníkových konstrukcí v trojici barokních spisů středního literárního proudu. Všechna excerpovaná díla mají výkladový až naučný charakter a jejich autoři zastávají jasně formulované katolické názory.

Nejstarším probíraným spisem je *Mappa katolická* z roku 1630. Její autor Jiří Plachý vynikal jako kazatel, není proto překvapující, že i samotný spis je velmi čtivý a v mnoha ohledech se blíží mluvenému jazyku. Přesto se v něm vyskytují transgresivy v množství srovnatelném s průměrnou distribucí těchto tvarů v dobové literatuře. Po stránce fonetické odpovídají Plachého přechodníky vyjma několika nářečních odchylek předpokládanému stupni provedení všech významnějších přehlásek a diftongizací. Převažuje anteposice transgresivu před určitým slovesem, avšak tento jev je snadno zdůvodnitelný dobovým zvykem klást přísudek až na konec věty.

Přechodníky pro současnost tvoří autor vždy s pomocí **nt-ového participia od nedokonavých sloves**, avšak nedbá ve větší míře na rodovou kongruenci, která vykazuje dominantní tendenci k obecnému zakončení později popisovanému Rosou (*lid slyšíc, pohané sužujíc, ...*). Téměř vůbec se tu nevyskytují ani homonymní formy prvního tvaru (typ *kupuje*).

Přechodníky pro předčasnost vykazují v *Mappě katolické* výraznější tvarotvorné kolísání. Při mírném statistickém zaokrouhlení je přibližně polovina tvarů vyjadřujících děj předčasný utvořena **s-ovým** participiem (*sepsav, opustivše, ...*), druhá polovina náleží participiu **nt-ovému**. Kromě jediné odchylky se však vždy jedná o **slovesa dokonavá**. Rodová kongruence zmatečně variuje u obou typů tohoto přechodníku, ale *s-ové* participium dodržuje vztah rodu a koncovky věrněji, což zřejmě souvisí s jeho obecně nižší frekvencí v mluveném jazyce, a tudíž tvarovou strnulostí.

V Plachého díle se nevyskytují žádné ze specifitějších kategorií postulovaných Benešovským ve snaze zmnožit slovesný systém češtiny a jsou tu omezeny i různopodmětné konstrukce, proti kterým brojil Dobrovský jako proti jednomu z hlavních nešvarů barokní češtiny. Při bližším zkoumání navíc bylo zjištěno, že se v této otázce jedná většinou o kontextovou stejnopodmětnost či chaotickou interpunkci,

jež bezdůvodně osamostatňuje přechodníkovou konstrukci.

Transgresivy ve spisu Jiřího Plachého odráží stylovou mluvenost díla přimykající se spíše k hovorovému úzu nežli k dobové literární normě. Tím se *Mappa katolická* liší od časově blízkých spisů humanistických, které s větší pečlivostí dbaly například na rodovou kongruenci tvarů. Hovorový ráz díla zdůvodňuje popisované jevy a předznamenává další vývoj přechodníků střední češtiny.

Vrcholící baroko zastupuje rozsáhlá *Kronika klattovská* z pera Jana Floriána Hammerschmida. Tento spis byl vydán v roce 1699 a vykazuje znaky typické pro historiografická pojednání, jako je přemíra vyprávěcích časů a častá přechodníková spojení, která usouvztažňují popisované děje. U Hammerschmida opět není možné nalézt systémové fonetické odchylky – objevují se pouze ojedinělé odlišnosti v kvantitě vokálů. Přetrvává zde tendence klást určité sloveso na konec věty po vzoru latiny, tudíž ve velké míře převládá anteposice přechodníkových konstrukcí.

V otázce dějové platnosti přechodníků má v *Kronice klattovské* rozhodující vliv vid zdrojového slovesa přesně tak, jak o téměř jedno století později usuzuje Pohl. **Nt-ové participium od nedokonavého slovesa** vyjadřuje přechodník pro současnost, kdežto **slovesa dokonavá** tvoří přechodník pro předčasnost bez ohledu na původní význam participia, byť i zde je možno uvést několik nedokonavých výjimek držících si význam děje předcházejícího (*hospodařiv, slouživ*). Nt-ové participium však začíná dominovat ve všech přechodníkových formách a jeho tvary vyjadřují sémém předčasnosti dvakrát častěji nežli očekávané tvary participia s-ového (*zvěda, přishromáždíc, odrostouce, ...*).

Rodovou kongruenci Hammerschmid dodržuje věrněji než Plachý, ačkoli taktéž značně kolísá. Je zajímavé, že oproti názoru Rosovu je v *Kronice klattovské* nejběžnější třetí tvar nt-ového participia, který přistupuje k jménům bez ohledu na rod či mluvnické číslo (*d'ábel vidíce, Mařena obávajíce se, sousedé snesouce se, ...*). Tato skutečnost je nejpravděpodobněji způsobena tvarovou výrazností těchto forem, které jasně odkazují na požadovaný význam nevedouce k žádné homonymii. Řídce používané s-ové participium na druhé straně opět zachovává rodovou kongruenci přesněji.

Různopodmětných konstrukcí se u Hammerschmida objevuje několik a ve většině případů se jedná o nesystematické autorovo opomenutí, byť je možné pozorovat vzrůstající se tendenci k adverbializaci transgresivů, která převládne v následujícím století. Většina různopodmětných spojení si však stále drží i svou vlastní predikaci, nejčastěji ve formě připomínající neshodný přívlastek či přímo vedlejší větu, v nichž je

substantivum rozvíjeno nikoli jiným jménem, ale nekongruentním přechodníkem (... *příčinou byl Světlav / kterýžto rozváživ ... / bude-li kde chrám ...*).

Hammerschmidova *Kronika klattovská* je typicky mnohomluvným historiografickým pojednáním. Objevuje se zde velké množství přechodníkových konstrukcí, které autor dovedně používá k ozřejmění a strukturování často složitých vyprávěcích pasáží. Transgresivy tohoto spisu svou formou odpovídají dvojici předpokládaných pnutí: Na jedné straně variují mezi významem původních participií a stále silněji se prosazujícím významem vidu, což vede k výrazně vyšší četnosti *nt*-ového participia; na straně druhé se zde prolíná ústup sekundární predikace a příklon přechodníků k adverbializovaným spojením okolnostního rázu. Z těchto hledisek *kronika* dobře ilustruje stav platný po většinu barokního období.

Posledním zkoumaným dílem je drobnější náboženská polemika *Obzvláštné pravdy náboženství katolického* od kazatele Jan Hubálka. Spis vyšel v roce 1785 a svým charakterem se přibližuje mluvenému jazyku odrážející relativně věrně stav používání transgresivů před kodifikačními zásahy obrozeneckých učenců. Spis obsahuje v porovnání s předchozími díly malé množství přechodníků – jejich četnost dokonce klesá pod průměrnou hodnotu stanovenou v současné odborné literatuře. Fonetický plán v otázce přechodníků nevykazuje již žádné odchylky od dnešního stavu, avšak trvá tu stará tendence klást určité sloveso na konec věty, způsobující tak převahu anteposice sledovaných konstrukcí.

Styl polemického pojednání nevyžaduje hojně vyjadřování relativní dějové předčasnosti, přesto je zajímavé, že se v Hubálkově díle neobjevuje ani jediné participium *s*-ové. **Všechny přechodníkové konstrukce jsou utvořeny *nt*-ovým participiem** a jejich význam je definován videm zdrojového slovesa. Tendence rozhodujícího vidu je v tomto případě progresivnější, nežli vývody dobových gramatiků, kteří takovéto zjednodušení ani jedinkrát nepředpokládali. Pozdější teoretické práce – i v návaznosti na některé závěry Pohlovy – tento směr vývoje zcela opominuly, uměle konstruující pevný vztah mezi oběma participii a vidy.

Rodová kongruence v *Obzvláštních pravdách* ukazuje dominanci druhého směru ve vývoji přechodníků, opětovně bez povšimnutí dobových jazykozpytců. Kolísání koncovek se zde objevuje v široké míře, avšak některé transgresivy jsou používány pouze v jediném tvaru, který vykazuje značnou strnulost a blízkost adverbialním konstrukcím (*píšíc, počínaje, ...*). Vedle toho jsou ze systému vytlačovány homonymní a nevýrazné tvary typu *nesa* a *kupuje*; v podstatě jedinou funkční formou

prvního tvaru přechodníků je vzor *dělaje* páté třídy, ostatní jsou nahrazovány nekongruentními tvary nebo přímo odvozenými procesuálními adjektivy, jejichž četnost u Hubálka nápadně stoupá.

V této souvislosti je důležité zmínit nízký počet různopodmětných konstrukcí. U Hubálka tvoří zmíněné konstrukce pouze okrajovou záležitost a potvrzují přísný požadavek Josefa Dobrovského na stejnopodmětnost těchto spojení.

Transgresivy v *Obzvláštných pravdách náboženství katolického* ukazují v jistém smyslu nejprogresivnější formu svého vývoje před umělými zásahy následujícího století. Vid se stal rozhodujícím pro určení významu přechodníků, *s*-ové participium se tu vůbec nevyskytuje. Rodová kongruence vykazuje prvky strnulosti na nejzjevnějším tvaru paradigmatu a s výjimkou několika zdůvodnitelných chyb je většina spojení stejnopodmětná.

6.3 Vyvození hlavních vývojových tendencí

Na základě prozkoumaného materiálu mohu usoudit, že přechodníkové konstrukce v době barokní prošly několika změnami, které předznamenaly používání těchto tvarů i v současné češtině.

Dobová reflexe si všímá především kolísající rodové kongruence. Tu se různí autoři gramatik snaží řešit zaváděním universálních tvarů (*obecný rod*) nebo přísnějším důrazem na zachovávání rodových koncovek. Poté, co Rosa rozkryl problematiku vidů, je otevřena možnost aplikace těchto poznatků na přechodníky. Pohl uměle postuluje pevný vztah participií s vidy, avšak Dobrovský v návaznosti na dobový úzus a stav humanistické češtiny toto propojení opět odmítá. Je to však on, kdo konečně výslovně definuje význam přechodníků jakožto prostředku pro vyjádření relativního děje. Závěrem je důležité upozornit, že všichni autoři komentující přechodníky s různou mírou explicitnosti uvažují stejnopodmětnost těchto konstrukcí.

Obraz získaný z výzkumné části je však mírně odlišný. Barokní literární tvorba byla omezena žánrově a víceméně neexistuje literatura vyššího stylu. To značí jisté přiblížení psaného jazyka k běžné mluvě. Zkoumaná díla tudíž dobře odrážela živelný stav každodenního zacházení s přechodníky. Působí zde několik tendencí, které se navzájem ovlivňovaly a zpětně působily i na četnost a distribuci tvarů, byť samy mohly být původně tímto tvarovým kolísáním iniciovány.

Přechodníkové konstrukce postupně ztrácely svou vlastní predikativní funkci a dostávaly se do těsnějšího vlivu řídicích jmen vyjadřující významy podobné

okolnostním adjektivům. Vedle toho mluvený jazyk omezoval množství rodově kongruentních tvarů, kterážto tendence vedla k ustrnutí některých forem a k zániku forem nevýrazných či homonymních. Výsledkem těchto změn byla jednak pevnější stejnopodmětnost závislá na řídicím jméně, jednak rostoucí konkurence mezi vlastními přechodníky a odvozenými procesuálními adjektivy, která lépe plní popsanou funkci těsně vztaženou k řídicímu jménu.

Druhý výrazný směr vývoje je charakterizován prohlubováním vlivu vidů na systém českých sloves. Původní participia nesla vlastní významy ukončené či probíhající resultativnosti a tyto jednotky mohly být podpořeny nebo vyrušeny videm zdrojového slovesa. Význam hojnějšího *nt*-ového participia byl zdůrazněn videm nedokonavým; vid dokonavý však byl natolik dominantní, že počal vytlačovat méně časté *s*-ové participium, přestože jejich spojení podporovalo význam předčasnosti. Výsledek viditelný například v Hubálkově spisu byl takový, že *s*-ové participium zcela zmizelo z dobového úzu a jeho funkce byla nahrazena *nt*-ovým participiem od dokonavých sloves.¹⁶⁴

Je obtížné soudit, jak by byl vývoj pokračoval dále bez uměle kodifikačních zásahů obrozeneckých učenců. Transgresivy by zřejmě byly ustrnuly v jediném nekongruentním, leč stejnopodmětném tvaru podobně jako v jiných slovanských jazycích. Tento tvar by byl derivován od *nt*-ového participia a jeho význam odvozen podle vidu zdrojového slovesa. Otázkou zůstává konkurence s odvozenými procesuálními adjektivy, ale je možné se domnívat, že tato adjektiva by se byla vztahovala blíže k řídicímu jménu a přechodníky by si byly ponechaly obecnější význam doplňku jako příznak určitého slovesa.

Současná kodifikace přechodníků zakonzervovala uměle nastolený stav kombinujíc rodovou kongruenci humanistické češtiny a přirozeně se vyvíjejícímu jazyku nenáležící provázanost vidů a participií. Toto systémové ustrnutí pravděpodobně pomohlo transgresivním konstrukcím přežít poslední dvě staletí bez změny, avšak zcela je odcizilo běžné mluvě¹⁶⁵ odsunuvši je do pozice výrazně knižních prostředků.

¹⁶⁴ *S*-ové participium – vyjma několika ustrnulých výrazů a nově odvozených deverbálních adjektiv – zmizelo z běžného úzu bez náhrady. Jeho užívání v psaném projevu sice bylo restaurováno v obrozenecké češtině, avšak nikdy už se nestalo běžným prostředkem komunikace. Srov. Dvořák (1983a, s. 100 až 103).

¹⁶⁵ Na základě sebraného materiálu Dvořák (1983a, s. 81) konstatuje, že nejvýraznějším stylistickým prvkem přechodníků je jejich *knižnost*, která je výsledkem ústupu transgresivů z běžného užívání a zároveň jej sama urychluje (tamtéž, s. 96).

6.4 Tabulkové hodnoty přechodníků ze spisů praktické části

	Mappa katolická	Kronika klatovská	Obzvláštné pravdy
Rozsah excerpovaných stran	300	150	200
Počet p. na tištěnou stranu	2,04	2,53	0,56
Procentuální obsah p.	5,23%	10,95%	2,46%
P. pro současnost			
<i>Nt</i> -ové participium	398	218	103
První tvar (-a, -e)	55	46	33
Druhý tvar (-c)	302	29	32
Třetí tvar (-ce)	41	143	38
Anteposice	239	128	57
Postposice	95	70	37
P. pro předčasnost			
<i>Nt</i> -ové participium	113	108	16
První tvar (-a, -e)	19	10	2
Druhý tvar (-c)	88	6	7
Třetí tvar (-ce)	6	92	7
<i>S</i> -ové participium	101	52	x
První tvar (-, -v)	81	29	x
Druhý tvar (-ši, -vši)	x	1	x
Třetí tvar (-še, -vše)	20	22	x
Anteposice	172	123	12
Postposice	18	15	3
Počet různopodmětných kon.	16	11	4
<p>p. = přechodník kon. = konstrukce</p>			

LITERATURA

Primární prameny

PLACHÝ, Jiří. *Mappa Katolická / neb Obrácenj Národůw wsseho Swěta / kterého wěku, a času / a skrze které Kazatele k poznánj Swaté Wjry Katolické gsau přiwedenj. S dowolenj m Wrchnosti / Wytisštěná w Starém Městě P. v Pawla Sessya. Léta Páně 1630.* Číslo knihopisu K13905. Pracováno s kopií tisku z NK Praha, sign. 54K 18.403.

HAMMERSCHMID, Jan Florián. *Hystorye Klattowská W Sedm Djlu rozdělená. W Prwnjm Djlu se gedná: O Pohanstwu Klattowském. W Druhým O Půwodu Křesťanstwa Klatowského. W Třetjm / O Prwnjm Stolétým Wěku Křesťanstwa. W Čžtwrtém / O Druhém Wěku Křesťanstwa Klattowského. W Pátém / O Swatém Obrazu Panny Marye Reyské W Audolj Wygletowském. W Ssestém / O Zázračném Obrazu Panny Marye Klatowské Krwj se potjčj / Léta 1685. W Sedmém / O Djwjch a Zázracých / které se staly při tom Zázračným Obraze Panny Marye. Sepsaná / A na Swětlo wssem Milownjkum Maryánským wydaná Od Jana Floryána Hammerschmida Pjsma Swatého Doctora / Stolice Aposstolské Protonotaryvsa / Comite Palatino, Zlatýho Křjže s Zlatau Ostruhau Rytjře / weyhradnjho Kostela Wyssheidskeho SS. Aposstolůw Petra a Pawla / též Staro=Boleslawského SS. Kozmy a Damiána Kanownjka / Arcý=Biskupského Pražskýho Seminarium Rectora. Wytisštěná s Dowolenjm Duchownj Wrchnosti w Ympressy Arcý=Biskupského Semináryum / skrze Samuele Beryngera / Léta 1699. 5. Novembris. Číslo knihopisu K02877. Pracováno s kopií tisku z SVK Plzeň, sign. 158.113.*

HUBÁLEK, Jan. *Obwzłásstné Prawdy Náboženstwj Katholického s důwody swými z wsselikých nábožných Kněch wytažené, a w pořádku swém dle možnosti, gak gedná z druhé wplywá, a gak se nebo s těmi srownáwáme, kteřj se od nás oddělugj, anebo w kterých giného nežli oni zdánj gsme, předstawené. K potěssenj, a k vtwrzenj v Wjře samo-spasytedlné katolické, Wlástenců Českého Národu, od Jana Hubálka Kněze Cýrkewnjho. Wytisštěné w Praze v Frantisska Geřábka 1785.* Číslo knihopisu K03224. Pracováno s kopií tisku z JVK Zlatá Koruna, odd. speciálních fondů, sign. JH310.

Sekundární prameny

BENEŠOVSKÝ, Matouš. *Grammatica Bohemica: Knížka slov českých vyložených.* Vyd. 1. Ed. Ondřej KOUPIL Praha: KLP-Koniasch Latin Press, 2003.

CONSTANTIUS, Jiří. *LIMA LINGVAE BOHEMICAЕ To gest: BRVS Gazyka Czeského. Neb SPIS O pooprawenj a naostřenj Ržeči Czeské. Wydaný K ljbosti Milownjkůw čistoty a dokonalosti Czesstiny | Y K vžitku a newyhnutedlné potřebě Impressorůw a Pjsařůw Czeských. Od Ctihodného Kněze Giřjho Konstancya z Towaryšstwa Gežjssowa. S powolenjm Wrchnosti Wytisstěný w Praze | w Impressy Akademické | 1667. Číslo knihopisu K04307. Pracováno s kopií tisku z JVK Zlatá Koruna, odd. speciálních fondů, sign. SE.Id3.*

ROSA, Wenceslaus Johannis, *Czech Grammar (Čečořečnost, 1672)*. Přeložili Gavin BETTS a Jiří MARVAN. Praha: Porta, 1991.

POHL, Jan Václav. *GRAMMATICA LINGVAE BOHEMICAЕ, oder die boehmische Sprachkunst, bestehend in vier Theilen, benanntlich: I... Jan Václav POHL. 1764. Druhé vydání. [VIII]-340-[II] str. Číslo knihopisu K14095. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha, sign. T III 8576. Vokabulář webový [on-line]. Verze 0.4.2. [citováno ze dne 13. 4. 2014]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupná na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.*

DOBROVSKÝ, Josef. *Ausfuehrliches Lehrgebäude der Boehmischen Sprache, zur gruendlichen Erlernung derselben fuer Deutsche, zur vollkommenern Kenntniß fuer Boehmen... Josef DOBROVSKÝ. 1809. [XXIV] - 399 - [I] str. + III příl. Číslo knihopisu K01982. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., Praha, sign. T III 6830. Vokabulář webový [on-line]. Verze 0.4.2. [citováno ze dne 13. 4. 2014]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i. Dostupná na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.*

Použitá literatura

ALEXOVÁ, Jarmila. Počátecký rodák Tomáš Jan Pešina z Čechorodu a jeho místo ve vývoji pobělohorské češtiny. *Vlastivědný sborník Pelhřimovska*. 1999, č. 10, 106–112.

ČECHOVÁ, Marie. *Čeština, řeč a jazyk*. 2., přepracované vyd. Praha: ISV, 2000.

DAŇHELKA, Jiří. Přechodník budoucí v Žilkově překladu Nového zákona. *Naše řeč*. 1944, roč. 28, č. 7.

DVOŘÁK, Emil. *Vývoj přechodníkových konstrukcí ve starší češtině*. Praha: Univerzita Karlova, 1970.

DVOŘÁK, Emil. „Umělá pravidla“ Josefa Dobrovského. *SaS*, roč. 40, 1979, s. 32–35.

- DVOŘÁK, Emil. *Přechodníkové konstrukce v nové češtině*. Praha: Univerzita Karlova, 1983a.
- DVOŘÁK, Emil. Ke kodifikaci pravidel přechodníků. *Naše řeč*, roč. 66, 1983b, č. 4., s. 180–191.
- ERHART, Adolf. *Indoevropské jazyky: Srovnávací fonologie a morfologie*. Praha: Academia, 1982.
- FORST, Vladimír. *Lexikon české literatury: osobnosti, díla, instituce. 2, H–L*. Vyd. 1. Praha: Academia, 1993.
- HUBÁČEK, Josef. Přechodníky v české próze J. A. Komenského. *Listy filologické CXXI*, 1998, č. 3–4, s. 276–302.
- JANEČKOVÁ, Marie. *Staročeské hláskosloví a tvarosloví. 2., rozš. vyd.* České Budějovice: Jihočeská univerzita, 1994.
- KAMENÍK, Josef. *Jazyková analýza barokního textu*. Nepublikovaná bakalářská práce FF JU, České Budějovice, 2012.
- KALISTA, Zdeněk. *České baroko: studie, texty a poznámky*. Praha: Evropský literární klub, 1941.
- KOUPIL, Ondřej. *Grammatykáři: gramatografická a kulturní reflexe češtiny 1533–1672*. Vyd. 1. Praha: Karolinum, 2007.
- LAMPRECHT, Arnošt, Dušan ŠLOSAR a Jaroslav BAUER. *Historická mluvnice češtiny. 1. vyd.* Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1986.
- NOVÁKOVÁ, Alena. Poznámky k problematice pojmu baroko v současných učebnicích literatury pro střední školy. *Čeština doma a ve světě*. 1999, VII, č. 34, 188–195.
- OTTO, Jan. *Ottův slovník naučný: Devátý díl*. Praha: J. Otto, 1895.
- PETR, Jan a kol. *Mluvnice češtiny 2. 1. vydání*. Praha: Academia, 1986.
- PORÁK, Jaroslav. Jubileum Pavla Doležala. *Naše řeč*. 1979, roč. 62, č. 3, s. 148–151.
- RIEGER, František Ladislav a Jakub MALÝ. *Slovník naučný: Díl třetí*. Praha: I. L. Kober, 1863.

RUSÍNOVÁ, Zdenka. *Tvoření staročeských adverbíí*. Vyd. 1. Brno: Univerzita J. E. Purkyně, 1984. Spisy Univerzity J. E. Purkyně v Brně: Filozofická fakulta.

VINTR, Josef. Zásady transkripce českých textů z barokní doby. *Listy filologické*. 1998, č. 121, s. 341–346.

Internetové zdroje

DOLEŽAL, Pavel. *Grammatica Slavico-Bohemica, in qua, Praeter Alia, Ratio Accvratae Scriptionis & Flexionis, quae in hac Lingua magnis difficultatibus laborat, ex genuinis fundamentis, demonstratur vt et discrimen inter dialectvm Bohemorum & cvltiorvm Slavorvm in Hvngaria insinuatur; cvm appendice, Quae, tum modum multiplicandi vocabula per Motionem, Derivationem Compositionem que; tum quaedam ad elegantiam sermonis spectantia, cvm Catonis Dystichis, exhibet: Quae omnia, Partim ex aliis Grammaticis accepta, partim propria industria inuestigata, atque a VIRIS, linguae huius haud imperitis, examinata, omnibus eiusdem Cultoribus ad usum proponit PavlvS Doleschalius, Szakolcza-Hung. Praefatvs est Matthias Belivs. Posonii, Typis Royerianis, An. 1746* [online]. Číslo knihopisu K02058. Pracováno s digitalizovanou kopií tisku v VK Olomouc, sign. 88.778. [citováno ze dne 13. 4. 2014]. Dostupná na <<http://aleph.vkol.cz>>.

Knihopis Digital Database [online]. 2011 [citováno ze dne 13. 4. 2014]. Dostupné na <<http://db.knihopis.org>>.

Internetová jazyková příručka [online]. Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2008 [citováno ze dne 13. 4. 2014]. Dostupné na <<http://prirucka.ujc.cas.cz>>.

LINKA, Jan. *Jiří Plachý-Ferus SJ. A2* [online]. 2006, č. 49 [citováno ze dne 13. 4. 2014]. Dostupné na <<http://www.advojka.cz/archiv/2006/49/jii-plachy-ferus-sj>>.

NEJEDLÝ, Petr et al. *Lexikální databáze humanistické a barokní češtiny* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2010 [citováno ze dne 13. 4. 2014]. Dostupné na <<https://madla.ujc.cas.cz>>.

Vokabulář webový [online]. Oddělení vývoje jazyka Ústavu pro jazyk český AV ČR, v. v. i., 2006 [citováno ze dne 13. 4. 2014]. Dostupné na <<http://vokabular.ujc.cas.cz>>.